

Milan Uzelac

Retorika

(Predavanja, proleće 2018.

I deo)

Uvodna napomena

Ovde se daju predavanja iz *Retorike* održana u proleće 2018. Reč je o prvom nacrtu predavanja i to prvom, istorijskom delu, a za potrebe studenata Sportske akademije Beograd u Beogradu. Predavanja u narednom semestru, sledećoj generaciji, biće posvećena savremenoj retorici i tehnikama neverbalne komunikacije. Ova predavanja su samo kratak uvod u ono što sledi, a biće naknadno još redigovana, dopunjena i ispravljena.

Maj, 2018.

Milan Uzelac

Uvod

Reč sve osvaja...

Euripid

U jednoj od svojih poznih beseda (*Antidoseos-Rede* [15]), obimom i najdužoj, napisanoj kad mu je bilo već 82 godine, slavni antički retor Isokrat piše kako za razliku od svih drugih bića samo je ljudima svojstvena moć govora, dar da ubeduju jedni druge i razjašnjavaju sve što žele, čime ne samo da je moguće odbaciti životinjski način života, već je omogućeno osnivanje gradova, publikovanje zakona, razvoj zanata i umetnosti jer sve što je čovek zamislio ima u sebi kao tvoračku osnovu ljudski govor (254).

Pomoću govora osuđuje se prok i hvali dobro, kaže Isokrat, a sama sposobnost izražavanja je najznačajniji znak mudrosti, te je pravedni govor odraz najlepše i pravedne duše (255). Govorom se razrešuju sporna pitanja među ljudima i istražuje ono što je nepoznato; nema nijednog razumnog dela koje bi se moglo izvršiti bez pomoći govora, jer govor je počelo i osnova svih dela i ljudskih namera (257). Upravo stoga vaspitanje duše jeste najlepša i najkorisnija delatnost, i do tog se ne dolazi samo blagorodnošću i slavom, već dobrom prosuđivanjem i lepim govorom.

Isokrat lepi govor, umeće besedenja, retoriku, stavlja u prvi plan i smatra onim najvišim čime se čovek može

baviti. Čovek se može baviti i drugim naukama i veštinama, astronomijom, muzikom, geometrijom, ali sva ta umeća samo su gimnastika uma, priprema čoveka za obučavanje lepom govoru kojim se najviše može doprineti u izgrađivanju života svih građana u političkoj zajednici. Na taj način, retoričko načelo jeste i osnovno načelo, temelj na kojem počiva svaka istinska zajednica. No, kako ovladati tim najvišim umećem, lepim govorom?

Takvo umeće moglo se pojaviti samo u dijalogu, i nimalo slučajno ono se pojavilo s nastankom demokratijeu slobodnim grčkim gradovima; prvi učitelji besebništva behu sofisti, putujući učitelji koji su kao svoj glavni zadatak videli obrazovanje Helade, svih slobodnih građana a ne samo vrsnih pojedinaca kako su to smatrali filozofi poput Platona. Tako je došlo već na početku duhovnog agona do jedne imanentne kavage između retoričara i filozofa, između zastupnika dva principa: demokratskog i aristokratskog.

Ovde će biti reči o retorici kao demokratskom principu koji počiva na ubeđivanju i dijalektici, naspram filozofije koja boreći se protiv izazova sofistike nastoji da iznađe istinu. Sukob retoričara i filozofa, manifestovaće se kao sukob mnenja i istine, ubeđivanja sagovornika od strane retoričara i sagledanja večnih istina, od strane filozofa. Reč je zapravo o sukobu retorike i metafizike.

Određenje retorike. Kao umeće govora retorika nastaje u staroj Grčkoj na prelazu šestog u peto stoleće pre naše ere, dok se kao filozofska disciplina formira u vreme

jednog od najvećih antičkih filozofa Aristotela (384-322. pre.n.e) koji je napisao i istoimeni spis u tri knjige.

Po Diogenu Laertiju, koji se poziva na Aristotela, otkriće retorike pripadalo bi pitagorejcu Empedoklu iz Agrigenta (490-430), no o tome nemanekih bližih podataka, te se može samo reći da retorika kao umeće obeđivanja i obraćanja publici do punog izražaja i popularnosti dolazi u vreme kad u grčkim gradovima-polisima cveta demokratija (u V stoleću pre naše ere), u vreme kada još uvek nema nekih drugih načina masovne komunikacije među ljudima, te živi govor besednika dolazi do punog izražaja dobijajući izuzetni značaj.

Već u najstarije vreme besebništvo kao lepi govor razvijalo u dva smera: u jednom slučaju to su bile (a) građanske besede (kada je neki državnik ili vojskovođa držao govor pred skupom naroda u skupštini ubeđujući slobodne građane u ispravnost svojih stavova) i (b) sudske besede (kada je tužilac ili optuženi nastojao da privuče sudije u nekom sudskom sporu na svoju stranu). Kasnije, tome se može dodati i treća vrsta beseda, koja bi mogla spadati i u ovu prvu grupu, ali se od tih beseda izdvajala pohvalnim karakterom, budući da su bile pisane u slavu neke ličnosti ili nekog važnog događaja.

Kako je besebništvo po svemu sudeći nastalo na Siciliji tu je nastao i prvi traktat o retorici koji se pripisuje Empedoklovom učenicima Koraksu i Tisiji, rodnom iz Sirakuze; njihov priručnik o veštini lepog govora (*Τέκνη*),

ubrzo je postao obrazac po kojem su potom pisani retorički priručnici. Prvi putujući učitelji mudrosti, koji su sebe nazivali sofistima, i sebe smatrali tvorcima retoričkih obrazaca - Protagora iz Abdere, Gorgija iz Leontina i Trasimah iz Halkedona - obilazeći razne grčke gradove i obučavajući one koji za to behu zainteresovani, počeli su sredinom petog stoleća pre naše ere najviše da se zadržavaju u Atini, jer je ona bila najbogatija i stecište uglednih ljudi raznih profesija iz celog grčkoga sveta; nekoliko decenija pre Aristotelove *Retorike* postojalo je već više priručnika i uputstava koja su uvodila u govorničku veštinu, no oni su se, kako je to Aristotel smatrao, bavili sporednim stvarima, stvarima koje se ne odnose na sam predmet retorike. Ta uputstva publikovana u većini slučajeva pod za to u to vreme uobičajenim naslovom *Tehnai* (veština), najvećim svojim delom upućivala su na to kako da se kod sudija pobude određena osećanja sumnje, samilosti ili gneva i tako se pridobiju za stvar govornika, ali to se, primećuje Aristotel, odnosi na sudije i njihovo osećanje duše, a ne na sam predmet o kojem se raspravlja.

Svoj vrhunac retorika je dosegla u Atini IV stoleća pre naše ere, sa retoričarima Lisijom (445-380) i Isokratom (436-338), da bi svoj najviši domet imala u besedama Demostena (384-322) koji je bio blizak Isokratovoj školi. Sintezu ovih dveju atinskih škola načinio je Aristotelov učenik Teofrast iz Eresa (ostrvo Lesbos) (370-288) u svojoj knjizi *O stilu* koja je postala klasično delo antičke retorike.

Sa gubitkom slobode i padom Grčkih gradova pod vlast Makedonije i kasnije Rima, retorika kod Grka gubi svoj značaj, dolazi do prekomerne formalizacije i davanja prevelikog naglaska na stilistiku.

U naredna dva stoleća od III do I stoleća pre naše ere razvijaju se dva konkurentna retorička stila *aziatizam* i *aticizam*, retorički impresionizam i retorički akademizam - ako koristimo savremene termine. Srednju poziciju između ova dva stila zauzimala je Rodoska škola koju je osnovao Posejdonije iz Apameje (130-51) kod koga je neko vreme učio Ciceron a kratko vreme posle njega i mladi Cezar. Svemu tome treba dodati rad *O stilu*, peripatetičara Demetrija (I vek) koji je produžavao tradiciju Teofrasta.

Nov zamah retorika dobija u poslednjim decenijama Rimske republike budući da su zajedno s grčkim sistemom obrazovanja Rimljani preuzeli i retoriku koja je postala bitan deo obrazovanja svakog slobodnog Rimljanina; među značajne retoričare tog perioda spadaju Kvint Hortenzije Gortal (114-50) i Marko Tulije Ciceron (106-43), pripadnik pomenute rodoske škole (mada on savetuje besednicima da koriste iskustvo svih triju škola i da ih primenjuju shodno okolnostima). Sam Ciceron bio je autor neliko radova o retorici *O govorniku*, *Brut*, *Govornik*.

U prvom stoleću naše ere odvija se borba među pomenutim školama: predstavnici rodoske škole su Teodor iz Gadare i nepoznati autor traktata *O uzvišenom* poznat potom kao pseudo-Longin; krajnji aticizam zastupaju

Apolodor iz Pergama, njegov učenik Cecilije iz Kalakte i Dionisije iz Halikarnasa; U doba Flavijevaca (druga polovina I veka naše ere), u Rimu se učvršćuje atički, klasični stil, ali, sa opadanjem demokratije, retorika u Rimu gubi svoju vezu s praksom, postaje školska disciplina koja se bavi lepotom govora i njen najznačajniji predstavnik je Kvintilijan (35-100. god. n. ere) koji pripada ciceronovskoj orijentaciji. Kao najviši stepen obrazovanja retorika traje do kraja antike i nije strano da su u poznim godinama rimskog carstva najobrazovaniji bili upravo retoričari. Takvo obrazovanje imao je i Aurelije Avgustin (360-430) koji je u mladosti i sam bio nastavnik retorike.

Kao veština ubeđivanja, retorika bi zapravo bila deo dijalektike i njen predmet je bio govor besednika, usmeni govor na neku značajnu temu pred građanima. Ona se prepliće s politikom i etikom, a sa ciljem da pridobije slušaoce da prihvate stavove i mišljenje koje govornik zastupa.

Dok je u prvo vreme zadatak retoričara bio da kod sudija i slušalaca pobudi određena osećanja i strasti, u vreme Aristotela retorika, kao metoda uveravanja, zasniva se na retoričkom silogizmu koji pretpostavlja zakone verovatnoće. Cilj retorike je iznalaženje onog što je uverljivo I najprihvatljivije u svakom datom slučaju, te je ona stoga korisna pošto je istinito i pravedno, kojima ona teži, jače od svojih suprotnosti (*Ret.*, 1355a).

Kao veština usmenog delovanja na slušaoce retorika je bila izuzetno značajna u vreme procvata demokratije u Atini gde su se u vreme njene obnove pod rukovodstvom Perikla počeli okupljati prvi učitelji govorništva koje se odlikovalo lepotom čime je prevashodno i delovalo na slušaoce.

S vremenom, retorika počinje da se neguje u antičkim gradovima i postaje sve važnija i neophodna, prevashodno u sudskim procesima, budući da u to doba nisu postojali profesionalni tužioci i branioci na sudu, pa su građani morali da istupaju samostalno, jer je svako mogao da istupi na sudu kao tužilac, ali zato svako u slučaju da je bio optužen, morao je i sam da se brani nastojeći ne samo da ubedi porotu u svoju nevinost, već i da je, delovanjem na njene emocije, privuče na svoju stranu. U takvoj situaciji, korišćene su razne metode, pa su ponekad dovođeni žene i deca optuženog da svojim prisustvom i molbama umilostive sudije. Često su učesnici iz ranijih ratova pokazivali ožiljke od rana i podsećali tako na svoje zasluge za slobodu grada; ako je optuženi bio pesnik, on je svojim stihovima dokazivao svoje umeće (takav primer nalazimo u biografiji Sofokla). Na osećanja se delovalo i stoga što logička obrazloženja nisu mogla da dođu do svakog od sudija, jer su oni bili birani za svako suđenje kockom; profesionalnih sudija, takođe, nije bilo kako bi se smanjila pristrasnost pri suđenju, ali je zato presudnu ulogu imalo lično mišljenje pojedinaca na koje se moglo uticati dobrim i veštım govorom.

U složenim sudskim sporovima nisu se svi jednako dobro snalazili, niti su vladali darom govora te su morali da se oslone na ljude iskusne u sporenju koji su pored toga imali i besednički talenat. Takvi ljudi bi za novac sastavljali govore i nazivali su se logografi (pisci govora); ponekad se dešavalo da su pisali govore za obe strane u nekom sporu (Plutarh kazuje da je jednom to učinio i Demosten). U svakom slučaju, ti, u besedeње dobro upućeni ljudi, morali su da znaju kako da dobro argumentuju svaku poziciju u sporu.

Govori su prethodno bili sastavljani, pisani i uvežbavani, jer su izlagani usmeno; to je podrazumevalo, jasnost i jednostavnost izlaganja. U prvo vreme najviše govora bilo je pisano za potrebe sudskih sporova, no, pored takvih, sudskih govora, Aristotel na početku svog spisa *Retorika*, razlikujući tri vrste govora, jednaku pažnju pridaje savetodavnim (političkim) i svečanim (epideiktičkim) govorima. Najvažniji među njima, ipak, behu već pomenuti sudski govori u kojima je posebna pažnja bila posvećivana njihovoj strukturi, odnosno rasporedu sadržaja koji se izlagao.

Umeće ubeđivanja govorom, lepim izabranim rečima, nije bilo svojstveno samo Grcima i Rimljanima već je kasnije postalo deo svake kulture sve do naših dana i stoga, dok je u prvo vreme retorika bila veština ubeđivanja slušalaca i bitan način delovanja na formiranje njihovih stavova o određenom problemu, danas retorika uprkos dubokim promenama u mišljenju i svesti ljudi, kao i novim

formama manipulacija masama (o kojima je opširno pisao španski filozof Hoze Ortega-i-Gaset¹) nije izgubila značaj budući da se formira i razvija kao nauka o efektivnom govoru (čime jednim svojim delom ostaje na tragu svog prvobitnog značenja).

Kao glavna funkcija retorike, na mesto lepote govora u naše vreme istupa važnost postizanja određenoga cilja pri formiranju mišljenja i stavova slušalaca kojima je govor upućen.

Retorika i druga umeća i veštine. U antičko doba je retorika bila jedna od sedam slobodnih veština (umetnosti), dok u naše vreme ona je bliža nauci. To ima za posledicu da se danas retorika često definiše kao teorija komunikacije koja počiva na ubeđivanju, ili kao deo teorije književnosti pošto se retorika u novo doba počela tako tumačiti.

Kao umeće javnog nastupanja retorika je bliska literaturi (u njenom usmenom obliku) i pozorišnoj umetnosti. Na bliskost retorike i pesništva ukazivao je već Aristotel, dok su na njenu vezu s glumačkim postupcima upućivali Demosten i Ciceron.

U retorici su mnogi videli i sistem znanja, način saznanja i tumačenja složenih pojava u životu. To je ukazivalo na njenu bliskost s logikom s kojom u antičko doba beše neraskidivo povezana, ali se i razlikovala jer je

---

¹ Ortega-i-Gaset, H.: *Pobuna masa*, Zagreb 1941.

predmet logike istina dok su predmet retorike mnjenja. Zato, cilj besednika je da slušaoce ubedi u ispravnost svojih shvatanja i da ih pokaže kao opšte prihvatljiva i da mogu biti najboja za dobro većine građana.

Danas položaj retorike unutar filozofskih disciplina kao i njen značaj u svakodnevnom životu znatno drugačiji i retorika nije više na direktnom putu koji je vodio od njenih početaka. Do promene njenog statusa došlo je s pojavom novog doba, no ne treba gubiti iz vida da je retorika kao negovanje mnjenja još od najstarijih vremena bila potiskivana idejom o primatu uma i istine.

Ovo poslednje izrazito je jasno kada se pogleda odnos Platona i Isokrata. Nije dovoljno ako se kaže da je među retorikom i filozofijom, odnosno njihovim najistaknutijim predstavnicima, postojao samo jedan stalni, ponekad manje ponekad više vidljiv sukob; pre je reč o dve krajnje različite pozicije ova dva jednako velika i jednako uvažena Atinjanina u njihovo vreme: na delu je bio sukob umnog principa i principa mnjenja; na jednoj strani imamo nastojanje da se dokuči istina, da se pokaže kako iznad svega postoji nešto obavezujuće za sve a to je ideja dobra; to je put koji je inaugurisao Platon; na drugoj strani je nastojanje da se u okviru političkog života, u okviru života u polisu moramo prikloniti demokratskom sistemu većine, da spram istine moramo jednako uvažavati i mnjenja i da nam je zadatak da stalno među njima činimo izbor.

Ako pominjemo velike filozofe koji su svoju potragu za istinom platili životom, kao što to behu Sokrat, Bruno, ili Spinoza koji je teškim svojim životom plaćao svoja ubeđenja, ne možemo ne pomenuti i tragičnu sudbinu velikih retoričara: iz Atine prognanog Eshina, potom, pogubljenog Cicerona i do smrti dovedenog Demostena. Svi su oni svojim delom i načinom života opredelili smisao pojma život dajući i samoj smrti posebno značenje ličnim učešćem u njoj.

Uprkos tome, uprkos mnogim naporima, mnogim žrtvama, retorika je i danas u nezavidnoj situaciji, mada je tome doprineo niz okolnosti na krajnje složen način. Izložiti njenu prirodu i njene namere je jedno, a izložiti njenu istoriju i sudbinu je nešto posve drugo. Nije nemoguće da će se teorija i praksa retorike naći u nekom raskoraku koji se ne može samo historiografskim razlozima i objasniti.

Sasvim je druga stvar stanje stvari retorike danas. Osnovni zahtev koji se postavlja pred savremenim govorom jeste efikasnost; da bi se ista postigla potrebna je jezička kultura koja se postiže negovanjem jezika i stila izražavanja. Prethodno smišljen i uvežban govor mora pred publikom da bude jasno izložen a to podrazumeva dobro izabranu intonaciju, preciznost, razgovetnost.

Za tako nešto neophodno je imati određena znanja iz oblasti psihologije, pedagogije, akustike, scenskog govora kao i posedovanje određenog nivoa u kulturi opštenja. Sve to znači da se retorika mora opirati na određena znanja i

iskustva iz oblasti logike, etike, estetike, psihologije i pedagogije. Bez obzira na to koliko je neophodno savladavanje novih problema koji su se otvorili pred savremenom retorikom, nije nimalo manje važno upoznavanje istorije i tradicije retorike, u čijem je svetlu i naše vreme budući da su nenadmašni besednički primeri Demostena i Cicerona jasno ukazali na put kojim se hodi u jezičku večnost.

Predmet retorike. Kao veština ubeđivanja u antičko doba i kao učenje o efikasnom govoru danas, retorika počiva na tri elementa, a to su *ethos*, *logos* i *pathos*.

Ethos podrazumeva uslove u kojima nastaje govor i koji su tesno povezani sa zakonima etike (morala), kao i veštinu govora, situaciju govornog ophođenja, a to će reći, (komunikaciju) u celini.

Logos ne podrazumeva samo govor, već tesnu vezu misli i govora pri čemu su reči izrazi misli; *logos* podrazumeva poredak u govoru, ili, kako se danas kaže, logičnost u izražavanju, i njega čini splet argumenata. U političkom govoru to je od posebnog značaja jer se političari moraju izražavati krajnje jasno da ih slušaoci ne bi pogrešno razumeli usled nepravilne upotrebe reči kojima se služe. Moguće je namerno, zlonamerno zamagljivanje stvari koja je predmet govora, no to je onda nešto posve drugo.

Pathos je osnova na kojoj nastaje smisao govora na određenu temu, i on je glavna ideja, namera besednika zbog koje se besedi i koja nadahnjuje govornika kao i publiku i

stvara zamišljena osećanja i misli. Patos je obavezna komponenta svakog govora, jer samo logično izložena informacija bez emotivnog odnosa autora ka njoj kod slušalaca stvara osećaj da je govorniku svejedno u odnosu na predmet govora, u odnosu na koji on nema nikakav odnos. Zato su važne emocije koje postoje u govoru jer imaju cilj da izazovu poverenje kod slušalaca i pridobiju ih za ono o čemu besednik govori.

Upravo stoga, kad se govori o besedništvu, koliko je važan govor, toliko je važan i sam besednik, njegovi posebni kvaliteti, njegova znanja, ciljevi, slika sveta koju ima i koju hoće da izgradi kod slušalaca, kao i njegova predstava o slušaocima i tome šta oni treba da čuju i razumeju.

Istorija retorike

Sofisti i početak retorike

Besedničko umeće, rekli smo to u više navrata, i to treba upamtiti, nastaje u staroj Grčkoj. Njegov početak vezuje se za pojavu sofista, putujućih učitelja koji su se u prvoj polovini V stoleća pre n.e. najviše počeli zadržavati u Atini, koja je postala središte kulturnog helenskog sveta, a u vreme kad je njenim kulturnim životom upravljao Perikle i kad se odvijala obnova Akropolja koji su ranije u ratovima razorili Persijanci.

Besedništvo tada postaje važan društveni momenat, oruđe političke borbe u stalnom sukobu demokrata i aristokrata koji čini narodni i kulturni život što se odvijao na trgovima i u skupštini gde je do izraza dolazila rečitost i umešnost pridobijanja simpatija publike.

Veština govora i obrazlaganja stavova bila je jednako važna i u sudskim sporovima kojih je usled narastajućeg bogatstva građanstva bilo sve više, posebno, kad je reč o imovinskim sporovima u kojima je svako od učesnika u sporu morao sam da nastupa i brani svoje interese, budući da nije bilo profesionalnih zastupnika (advokata). Zato su sve veći značaj imali oni koji su sastavljali pisane govore i koji su podučavali građane kako da nastupe na sudu. Sastavljanje govora nije bilo jednostavno; besede su morale

biti jasne, kratke, da bi ih običan svet mogao izložiti a slušaoci razumeli i prihvatili. Takve usluge su se dobro naplaćivale i tako se javljaju prvi profesionalni učitelji besedništva.

Sofisti behu duhovni vaspitači širokih narodnih masa koje su s pojavom demokratije stupile na političku i društvenu scenu u Atini V stoleća pre.n.e. Oni su svoja znanja naplaćivali i nisu bili popularni kod filozofa koji su smatrali da je znanje vredno radi samoga znanja i da podučavanje treba biti besplatno. To je jedan od razloga (pored toga što su ljude učili relativizmu), što sofisti kod ksenofobičnih Atinjana nisu bili mnogo popularni jer je njihova klientela bio bogati društveni sloj.

Reč *sofist* prvobitno je u grčkom jeziku imala pozitivno značenje i označavala je mudraca, znalca mnogih stvari i sofisti su bili savetnici, zakonodavci. Negativno značenje taj pojam dobija u vreme Platona koji u svojim ranim dijalozima (sad bi se reklo, relativno pristrasnim) opisuje sporenja Sokrata i sofista koja su se odvijala na kraju V stoleća pre naše ere u Atini.

Sofistu u njegovom prikazu nisu više znalci prave mudrosti, istinskog znanja, već navodnim mnogoznalaštvom prikrivaju svoje neznanje, a cilj im je da nauče ljuda da pobede u sudskim sporovima nezavisno od toga da li su u pravi ili ne. Učili su da se može zastupati i očigledna laž ako ona ima korisno posledice. To je vodilo u relativizam.

Protagora

Protagora iz Abdere (480-410) u mladosti je bio učenik Demokrita, koji ga je zapazio kao nosača drva, obrativši pažnju na način kako ih je povezoao; otac mu je bio veoma bogat pa je jednom u kući ugostio Persijskog kralja Kserksa koji je dozvolio da Protagora bude učenik persijskih mudraca (ovi su inače, do tog vremens, obučavali samo Persijance).

Protagora je prvi govorio da o svakoj stvari postoje dva suprotna iskaza (*logos*) i on se njima služio u svom zaključivanju; on je govorio da istine nema da je istinito sve što neko takvim čini, nastojeći da dokaže kako je kontradikcija nemoguća, a da treba napadati svaki stav koji se iznese. Svaki govor delio ja na četiri dela: želja, pitanje, odgovor, naredenje, razlikujući pritom četiri vrste govora: tvrđenje, poricanje, pitanje, oslovljavanje (Alkidamas).

Jedan njegov spis počinjao je rečima: „Čovek je mera svih postojećih stvari, onih koje postoje da postoje a onih što ne postoje da ne postoje“ (DL, IX, 8, 50). Tu se, po Sekstu Empiriku, pod merilom misli kriterijum a pod stvarima objekt percepcije, pa bi značilo da je čovek kriterijum svih objekata percepcije, onih koji jesu da jesu, onih koji nisu da nisu, te bi zbog toga što insistira samo na onom što se pojavljuje čoveku Protagora zastupao relativizam.

Ovaj Protagorin stav ipak može biti sporan. Da li njim Protagora misli na čoveka kao pojedinca ili kao rod. U

ovom drugom slučaju to nije relativizam, jer teško je verovati u to da je Protagora bio jedan od najpoštovanijih i najcenjenijih ljudi svog vremena a da je zastupao vulgarni relativizam.

Kako su njegovo učenje savremenici razumeli mi ne možemo do kraja znati, no mnogi su na osnovu njegovog pomenutog stava zaključivali da postoji samo subjektivna a ne objektivna istina budući da bi ova druga morala biti opštevažeća. Kako se kome nešto čini, tako to i jeste.

Opšte prihvaćenih istina kojese ranije važileviše nema. Objektivne istine se zamenjuju subjektivnim, ali istina nije isto što i osećaj. Glavni kriterijum istine jeste u korisnosti. Svaki čovek je u pravu, no on mora i dokazati svoje stanovište.

Protagora je bio veoma popularan. Prvi je naplaćivao svoja predavanja i za njih u to vreme uzimao znatan novac, navodno, 30 grčkih mina (13 kg srebra)², koliko je vredela u to vreme i nečija celokupna imovina. Grci su smatrali da je znanje vredno radi samoga znanja i stoga se obučavanje nije naplaćivalo, dok je Protagora bio mišljenja da ljudi više cene znanja čije su ovladavanje platili, no ona do kojih su došli besplatno.

Kada je reč o besedničkoj veštini Protagora je uveo razgovore o svakoj temi za i protiv (*pro et contra*). Učenici

---

² Diogen Laertije navodi da je kao honorar uzimao 100 mina. Isto navodi i Diels (80, 3).

su bili dužni da svaku tezu pozitivno obrazlažu a potom opovrgavaju. Svakoju tvrdnju, govorio je Protagora, može se suprotstaviti druga tvrdnja; o svemu se dakle, može raspravljati sa dva suprotna stanovišta, pa čak i o samoj toj tvrdnji – naime, da li se o svemu može raspravljati s dva suprotna stanovišta (*Diels*, 80, 21).

Smatrajući da apsolutna istina ne postoji, Protagora i sofisti koji su za njim sledili, smatrali su da je istina već i ono što se može dokazivati na ubedljiv način. Zato je za njih reč postala predmet specijalnih istraživanja, te su se posebno bavili poreklom značenja reči (etimologija) i sinonimikom.

Antički doksograf Diogen Laertije kazuje da je Protagora prvi koji je organizovao takmičenja besednika i prvi je formulisao logičke sofizme za ljude koji su voleli da raspravljaju. Zanimljivo je smisao reči i pridržavao se samo reči; tako je postao tvorac *eristike* (veštine ubeđivanja) koja je tada bila u modi.

Raspravljati se može o svemu: Plutarh u svojoj biografiji Perikla kazuje kako su Protagora i Perikle čitav dan raspravljali o tome da li je krivac slučajne pogibije kopljem na takmičenju u petoboju bilo koplje, bacač koplja ili onaj što je priredio takmičenje (*Diels*, 80, 10).

Protagora je bio autor više knjiga koje nam nisu sačuvane. Predavanje koje je održao u Euripidovoj kući (dok drugi tvrde da je to bilo u Megaklovoj kući ili Likeju) počinje rečima: „Što se tiče bogova, ja nemam načina ni da

znam da li oni postoje, ili da ne postoje. Jer ima mnogo prepreka koje ometaju znanje: i sama nejasnoća pitanja i kratkoća ljudskoga života.“ Zbog tog uvoda, Atinjani su ga prognali, a njegova dela spalili na trgu, pošto su preko glasnika pokupili sve knjige od onih koji su ih bili nabavili (DL, IX, 8, 51). Po legendi njegov brod dok je putovao u izgnanstvo na Siciliju zapao je u buru i on je nastradao.

Protagorin antropocentrizam i subjektivizam kritikovao je Sokrat smatrajući da ne može biti sve kako se kome čini, da pravednost nije relativna i njega će potom slediti Platon, ukazujući da nešto trajno opšteobavezujuće mora postojati u osnovi svih stvari.

Što se njegovog bezbožništva tiče, verovatno je do toga došlo jer je bio pod uticajem persijskog učenja; iako su persijski magovi u svojim obredima zazivali božanstva, izbegavali su da to čine javno jer nisu hteli da ljudi vide kako njihova moć potiče od bogova (*Diels*, 80, 2).

Protagorini učenici bili su Isokrat i Prodik sa ostrva Keja (Keos).

Gorgija

Gorgija iz Leontina (483- 375), koji je po rečima Aristotela bio zapravo tvorac retorike, drugi je veliki sofist V stoleća pre n.e. Bio učenik lekara, filozofa i vođe demokrata, Empedokla sa Sicilije (490-430) kome je pomagao kod vraćanja i proricanja, a ostavio je za sobom i jedan priručnik *Umeće govorničtva*. Poživeo je sto osam

godina i nije umro onemoćao, već do kraja beše okretan i mladalačkih čula (*Diels*, 82, 1), a kad su ga pitali kako je uspeo doživeti takvu duboku starost bistrog uma govorio je „da nikad se nije dao navesti na raskošan život drugih“ (82, 13); na pitanje zašto je želeo da živi tako dugo odgovorio je: „Nemam nikakvog razloga da se žalim na starost“. Pred kraj života malo je poboljšavao i padao u san; na pitanje šta radi, odgovorio je: „Već me san počinje predavati svom bratu“.³

U Atinu je došao 427. godine sa Sicilije u vreme Peloponeskog rata na čelu poslanstva sa ciljem da ubedi Atinjane da pomognu njegov rodni grad koji je u to vreme ratovao sa Sirakuzom i bio opkoljen od strane Sirakužana te je pretila opasnost da Leontin na juriš bude zauzet. Svojom besedom ubedio je Atinjane, oni su, budući oštroumni, ljubitelji lepog govora, poslali u pomoć svoju flotu i opsada grada je bila uklonjena, a Gorgija je stekao slavu velikog besednika i diplomate.

Posle nekog vremena dolazi ponovo u Atinu i tu biva učitelj besedništva. Za podučavanja uzimao je i on, ako je verovati svedočenjima (*Diels*, 82, 2) 100 mina, kao i Protagora. Cene su izgleda bile ujednačene, no, bio je toliko bogat da je mogao proročištu u Delfima podariti svoj kip od zlata u prirodnoj veličini.⁴

---

³ Po verovanju starih Grka san je brat smrti, jer smrt i nije ništa drugo do san bez snova.

⁴ U svojoj poznoj besedi o razmeni imovine Isokrat govori da je Gorgija prvo predavao u Tesaliji u vreme kad su Tesalci bili najbogatiji među

Izražavao se kratkim, odsečnim rečenicama (reč je o sintaktičkom razdvajanju logički povezanih misli u samostalne rečenice); govor je započinjao bez retoričkog uvoda, neposredno pristupajući temi, a radi ukrasa i uzvišenosti govora izražavao se pesnički čime je kod slušalaca pobuđivao divljenje, i on je prvi koji je pesnički način govora primenio na političke govore.

Treba naglasiti da je Gorgija bio besednik koji se izdvajao od prethodnika ne toliko praktičnim nastupom, koliko razvijanjem teorije lepoga govora; kod njega nalazimo simetrično postavljene fraze, rečenice s jednakom završecima, metafore i poređenja; ritmičko deljenje govora i korišćenje rime njegove besede približavaju poeziji⁵. Gorgija je svoje besede pisao na atičkom dijalektu što svedoči o usponu i dominaciji Atine u helenskom svetu toga doba.

Gorgija je govorio s velikom lakoćom, bez pripreme, pa je u Atini nadvladao besedom i najznačajnije ljude - mladiće Kritiju i Alkibijada, ali i Tukidida i Perikla; Kritija i Tukidid su od njega dobili uzvišenost i dostojanstvenost,

---

Helenima, da je živeo veoma dugo i postavio sebi zadatak da se obogati. Gorgija nije (kao Isokrat) živeo samo u jednom gradu, nije imao rashode na opšte potrebe, nije davao novčane priloge (aisfora), nije imao ženu ni dece, a bio je slobodan i plaćanja skupe liturgije (155-156) i ostavio iza sebe oko 1000 zlatnih statera (oko 20 000 drahmi). Platon govori da je Gorgija pored Prodika i Hipije bio među najbogatijim sofistima. Za obučavanje je uzimao 100 mina, deset puta više od Isokrata, koji je u dva navrata išao na sud zbog spora oko plaćanja liturgije (spor je bio o razmeni imovine).

⁵ Treba imati u vidu da kod starih Grka rimovana je bila proza a ne poezija; rima u poeziji se javlja tek u ranom srednjem veku.

dok je Aspasijsa pod njegovim uticajem znatno popravila Periklov stil govora (82, 35). Pred slušaocima je, po predanju, Gorgijsa nastupao u purpurnoj odeći, kao i Hipijsa, što je očigledno činio pod uticajem Empedokla koji se tako oblačio kad bi dolazio u neki grad⁶.

Kazuju da je Gorgijsa među sofistima bio začetnik govorenja sa zanosom, da je upotrebljavao smeje izraze i rečenice izrečene u jednom dahu, kao i da je prvi koji je improvizovao govore; kad je nastupio pred Atinjanima rekao je „Predložite temu!“ i potom izložio jedan težak govor pokazavši da sve zna i da bi o svemu mogao govoriti prepuštajući se trenutnom nadahnuću.

Da bi demonstrirao govornički talenat besednika, Gorgijsa je napisao besedu *Pohvala Heleni* u kojoj navodi četiri uzroka⁷ koji su doveli do Helenine otmice i pokazuje da se ona ni u jednom od tih slučajeva nije mogla odupreti te stoga i nije kriva što se našla u Troji.

Gorgijsa se isticao i na helenskim svetkovinama; poznat je njegov *Pitijski govor* u Delfima gde je bio kraj žrtvenika postavljen njegov kip od zlata kao zavetni poklon; čuven je i njegov *Olimpijski govor* u Olimpiji, u kojem je pozivao nesložne, razjedinjene Helene na jedinstvo i da ne

---

⁶ Diogen Laertije navodi Favorina koji u *Uspomenama* piše kako kako je Empedokle oblačio purpurnu haljinu sa zlatnim pojasom preko nje; nosio je sandale od bronce i delfski venac. U držanju je imao kraljevsko dostojanstvo (DL, VIII,2, 73).

⁷ Odluka slučaja, naredba bogova i pod uticajem sudbine, sila (kojom je oteta) nagovor rečima (*Diels*, 82 B 11.6)

ratuju među sobom već protiv varvara. Isti smisao imao je i njegov *Nadgrobni govor*⁸ održan u Atini u čast palih u ratu, a s pozivom na borbu protiv Međana i Persijanaca.

Za razliku od Protagore, koji je učio da je svako suđenje istinito, Gorgija je tvrdio kako je svako suđenje pogrešno. U spisu *O nebiću ili o prirodi* razvio je tri temeljna stava: prvi je bio da ništa ne postoji, drugi, da ako i postoji nešto, za čoveka je to nesaznatljivo, a treći, da, ako i nešto i jeste saznatljivo ni na koji način ne može se saopštiti niti učiniti razumljivim bližnjima. Tako se do zaključka da ništa ne postoji dolazi na sledeći način: ako naime nešto postoji, onda postoji ili biće ili nebiće, ili, kako biće tako i nebiće. Ali niti postoji biće, kako će dokazati, niti nebiće kako će nas uveriti, niti istovremeno biće i nebiće, kako će i to pokazati. Prema tome ništa ne postoji.⁹ Takvo učenje o nesaznatljivosti sveta i stvari naziva se agnosticizam.

Gorgija je smatrao da govornik najbolje može govoriti o svim stvarima, da je umeće ubeđivanja najveće od svih umeća, jer sve druge veštine podrazumevaju manualni rad i slične delatnosti, dok se kod govorništva sva delatnost svodi na upotrebu reči. Platon Gorgiji zamera na tome što smatra da je govorništvo tvorac uveravanja koje stvara verovanje, ali da nije i sposobnost podučavanja tome šta je pravedno, a šta nepravedno (Platon, *Gorg.*, 453a).

---

⁸ Videti: Diels, 82 B 6.

⁹ Celu argumentaciju videti: Diels, 82 B 3.

Gorgijini učenici bili su Pol iz Akragenta, Perikle, Isokrat, i Alkidamant iz Eleje koji je preuzeo njegovu školu. Platon je napisao dijalog *Gorgija* u kojem je kritikovao učenje sofista, dok je Aristotel bio napisao spis pod naslovom *Protiv Gorgijina učenja* – što sve samo svedoči o značaju i velikom uticaju koji je Gorgija imao.

Protagora i Gorgija ne behu jedini učitelji mudrosti u Atini u doba Sokrata i Perikla, sredinom V stoleća pre n.e. To je vreme kad se u Atini obnavljao Akropolj, kad su se u tom gradu skupljali umetnici i graditelji, zanatlije iz celog helenskog sveta i kad je u njemu živelo pola miliona stanovnika (od čega oko 40 000 je imalo građanska prava), ali, uprkos postojećim zakonima bilo je mnogo sporova, jer, Grci su voleli da se tužakaju pa nije slučajno što je postojala i kazna za one koji su pokretali već unapred izgubljenу parnicu i potom ne uspevali da dobiju za svoje mišljenje ni 20% glasova. To je samo jedan od razloga zašto je u to vreme bila velika potražnja za sofistima koji su se kao putujući učitelji najviše zadržavali u Atini jer su tu mogli najviše zaraditi budući da je tu bila i najveća koncentracija novca i za sve njih zajedničko je da su bili stranci.¹⁰

---

¹⁰Prvi filozof rođen u Atini bio je Sokrat (369-399), njihov sabesednik i duhovni protivnik. O sofistima tog vremena mi danas najviše znamo iz sačuvanih nam dijaloga Platon u kojima on opisuje njihove rasprave sa Sokratom i tek zahvaljujući tim dijalozima reč *sofist* počinje da dobije negativno značenje, mada, kako sam ranije već rekao, atinjani sinu prema njima imali neki pozitivni odnos.

Hipija iz Elide (443-399), kome Platon posvećuje dva dijaloga, bio je veoma obrazovan; u svojim besedama pozivao se na znanja iz oblasti geometrije, astronomije, muzike i učenja o ritmu, a raspravljao je i o slikarstvu i vajarstvu. Imao je izuzetnu memoriju, mogao je ponoviti niz od pedeset reči istim redom kojim bi ih čuo, te je savremenike učio i *mnemotehnici* (tehnicima pamćenja). Pesničke obrte nije koristio mnogo kao Protagora, govorio je obilno, ne i koncizno, ali je ljude očarao svojim govorima u Olimpiji; kažu za njega da je načinio i prvi spisak *Olimpijskih pobednika*.

U Platonovim dijalozima došli smo do nas, zamera mu se što je zarađivao mnogo novca, ali to je opšte mesto za to vreme: svi sofisti su mnogo zarađivali, no, tu su na delu bili zakoni ponude i potražnje. Sofisti su zarađivali, jer se za njima pokazivala potreba. Mogli su podučavati za jednu drahmu, ili za pedeset, zavisno od toga koliko je ko bio spreman da plati.

Lisija

Među vodećim besednicima klasične epohe beše **Lisija** (445-380); otac mu je bio slobodan, no nije imao građanska prava i bavio se izradom štitova. Lisija je besedničko umeće, zajedno sa svojim mlađim bratom, učio u južnoj Italiji i u Atini se vratio 412. godine pre n.e, dok je Peloponeski rat bio još uvek u toku¹¹; Lisija i njegov brat

---

¹¹ Rat između Atine i Sparte, poznat kao Peloponeski rat, počeo je 431, i završio se porazom Atine 404. godine pre n.e. i potpisivanjem po nju

bili su u to vreme dobrostojeći: imali su tri kuće i radionicu za izradu štitova u kojoj je radilo oko 120 robova. Ne zaboravimo, rat je trajao, i za štitovima je bila velika potražnja.

Kako su Lisija i njegov brat bili bogati, a demokratija bila srušena, nove vlasti, koje su činile 30 oligarha-aristokrata, uglednih Atinjana, odlučile su da im oduzmu imanje jer su bili naklonjeni demokratama, a do novca vlast je najlakše mogla kao i uvek doći zaplenom imovine. Polemarh brat Lisije bio je osuđen na smrt (tada je bilo pogubljeno oko 1500 viđenih atinskih građana), a Lisija se spasao bekstvom u Megaru.

Kada su se demokrate 403. udružile pod vođstvom Trasibula i srušile tiraniju tridesetorice, Lisija, koji je demokrate novčano i materijalno pomogao, vratio se u Atinu; imanje nije uspeo da povрати niti je stekao građansko pravo, po nekim kazivanjima to beše iz formalnih razloga, jer predlog kojim je dobio građansko pravo nije mogao biti potvrđen, pošto ga nije potvrdio Savet koji se još nije u tim anarhičnim vremenima konstituisao.

Bilo kako bilo (kod Aristotela imamo i drugačije tumačenje), jedno je izvesno: u svojoj 57. godini života Lisija se našao, ako ne u potpunoj bedi, onda veoma siromašan. Tu mu je preostalo samo da se ponovo počne koristiti svojim od ranije velikim besedničkim umećem.

---

ponižavajućeg mira nakon kojeg je Sparta kao pobednica nametnula u Atini vlast tridesetorice.

Prvi njegov spor bio je protiv Eratostena jednog od trideset tirana, krivog za smrt Lisijinog brata Polemarha; to je i jedini govor koji je na sudu govorio sam Lisija¹². Nakon toga on je pisao govore za druga lica i to je postala njegova profesija. Lisija je već nakon veoma dobrog govora protiv Eratostena postao veoma čuven i u narednih 20-25 godina (403-380) napisao je veliki broj govora; u antička vremena pripisivano mu je 425 govora (od tog broja, 233 su bili stvarno pripisani njemu, od čega nam je sačuvano 34 u celosti ili u većim fragmentima). Ovaj broj u svakom slučaju deluje impozantno, jer u to vreme niko od antičkih besednika nije napisao više od stotinu govora; ovo samo potvrđuje da je Lisija bio veoma popularan i tražen.

Da bi se bolje razumelo vreme u kojem deluje Lisija, kao i niz drugih besednika, specijalizovanih pretežno za pisanje sudskih beseda, jer je potražnja za njima bila najveća, trebalo bi imati u vidu opšte društveno stanje tog vremena, posebno u Atini gde su na sve strane nicali sudovi a građani koristili i najmanji povod da zadenu sudski spor¹³.

U to vreme u Atini nije bilo zastupnika (advokata) u današnjem značenju reči; lica koja bi se našla u nekom po

---

¹² Ishod tog spora ne zna se sa sigurnošću: postoji mišljenje da je Eratosten uspeo da dobije amnestiju, mada ima mišljenja (ako je reč o istom Eratostenu) da ga je ubio jedan prevareni muž (za čiju odbranu je Lisija napisao sudsaki govor).

¹³ Uostalom nije nimalo slučajno da je postojao i zakon po kome je tužilac plaćao kaznu od 1000 drahmi ako bi na kraju suđenja dobio manje od 20% glasova jer se smatralo da je u takvom slučaju bila reč o nepravednom tužakanju.

prirodi jednostavnijem, lakom sporu, sudila su se bez strane pomoći, s tim što su mogli ponekad pitati za savet iskusnije znalce prava. Ali u većim složenijim sporovima nije se moglo ograničiti samo na utvrđivanje činjenica koje objašnjavaju delo; bilo je potrebno grupisati činjenice, i izložiti ih određenim redom koji će sudijama biti jasan. Tu treba imati u vidu da i sudije nisu bile obrazovani specijalisti, već obični građani birani kockom (da ne bi bilo nameštanja slučajeva).

U tim složenijim situacijama bili su potrebni ljudi koji su poznavali pravo, zakone, razne ukaze, kako bi se mogao uopšte dobro voditi postupak. Sam govor trebalo je da vešto bude sročeno, kako bi delovao na sudije i kod njih stvorio pozitivan utisak. To je sad bio posao *logografa*, pisaca govora, što nam sama ova reč i kazuje. Potražnja za takvim piscima govora bila je velika, plaćani su veoma dobro i razumljivo je što su se tim poslom bavili i veliki besednici kao Lisija i Demosten.

Brojne su bile obaveze logografa prema njihovim klijentima i to je ono na što treba skrenuti pažnju. Logograf je imao zadatak da sakupi sav materijal, potreban za prethodni istražni postupak, trebalo je da ukaže na sudsku instancu na kojoj će se i gde će se voditi spor, da izabere najbolji oblik žalbe (ako je klijent okrivljeni) i da predloži eventualnu kaznu (ako klijent mora biti kažnjen) kako ne bi bio strože kažnjen po zahtevu tužioca.

Ali, glavni posao logografa bio je da napiše govor, koji je klijent morao da nauči napamet i da ga izloži na sudu (treba imati u vidu da je svako morao na sudu istupiti sam za sebe); u tom smislu drevni logografi se razlikuju od savremenih advokata: advokat danas govori u svoje ime i nema potrebe da svoj govor usaglašava s duhovnim svojstvima klijenta, dok je logograf morao da prikrije svoje učešće i da sve predstavi kao da je tekst besede sastavio sam klijent.

Zato je logograf morao da sastavi besedu saglasnu s duhovnim svojstvima klijenta, njegovom misaonom shvatanju stvari, socijalnom položaju i uopšte s obzirom na njegove umne sposobnosti; logograf je tako nastupao kao dramaturg koji svom junaku daje reči shodno njegovom karakteru i društvenom položaju. Osim toga, pošto sudije nisu baš volele iskusne i vešta besednike, plašeci se pomalo i toga da ih ovi ne obmanu, trebalo bi sastaviti govor tako kao da to govori običan, malo u stvari suda upućen čovek; zato se u nizu sačuvanih beseda nailazi na mesta gde se autor navodno jada kako je on neupućen u besedništvo i sudsku praksu.

I nije bilo potrebno samo igrati na kartu neukosti klijenta! Logograf je morao besedu da sastavi tako da ona ne izgleda da je već ranije, unapred sastavljena, već da je neposredna improvizacija klijenta. Trebalo je sud ubediti i u to da je besedu sastavio sam klijent.

A posebna teškoća tako pisane besede bila je u tome što je pored prostote (u smislu jednostavnosti) koju je posedovala u izlaganju, beseda je morala da ima u sebi i tumačenje zakona, a kako se atinsko zakonodavstvo nije odlikovalo preciznošću i nedvosmislenošću, a same sudije pritom kao što rekoh, mahom behu obični građani i loši pravници, zakon je mogao da se tumači na razne načine, kako je to kome odgovaralo.¹⁴

Treba reći da se kod većine Lisijinih savremenika u besedama sreću zlobni ispadi, pri čemu se ističu sve slabosti protivnika, a u najvećem broju slučajeva reč je o detaljima iz intimnog života protivnika (kakve svi osuđuju); kod Lisije toga nema, i, ako su njegovi klijenti prinuđeni i na tako nešto, ti stavovi su usputni. Lisijini klijenti hladno i trezveno obrazlažu predmet spora, ne koristeći ni preteran patos, ni negodovanje, te su mnogi savremenici kod Lisije posebno hvalili osećaj mere u njegovim besedama.

Lisijini govori danas su dragoceni jer čitajući ih saznajemo pravnu strukturu atinskog polisa u IV stoleću pre n.e, ali i niz detalja iz svakodnevnog života običnih građana; Lisija opisuje život običnih ljudi bez nekog preterivanja, a s osećajem za detalje; kod njega saznajemo kako država reguliše cenu hleba, kako se brine za invalide i sirotinju, saznajemo obaveze članova porodice, odnose oca, brata, staratelja, prema ćerkama, sestrama i sirotima, o obavezama dece prema roditeljima za života i posle smrti...

---

¹⁴Соболевский, С. Лисий и его речи. В кн. Лисий. Речи. – М. 1994, С. 39-40.

Te slike iz svakodnevnog života imaju danas za nas visok umetnički domet i svedoče o jednom prošlom vremenu, koje nam je koliko daleko, toliko i blisko, posebno kad je reč o ljudskim naravima i karakterima.

Ako se istorijska situacija bitno izmenila, odnosi među ljudima ostali su isti i jednaki u svim vremenima, kada je reč o srdžbi, zavisti, pohlepi, besu, hrabrosti, čestitosti, požrtvovanosti i nizu svojstava koja nam slikaju antički pisci i tragičari, te nije slučajno što kod njih nalazimo sve naše situacije promišljene na njihov način, no način koji je često iznad našeg, te nam mogu biti uzor jer govore o veličini života i njegovoj vrednosti koji zaslužuju da se nad njima zamislimo.

Beseda Ifigenije o vrednosti slobode, Beseda Antigone o odgovornosti, Govor Perikla nad poginulim Atinjanima (Tukidid, II. 35-45), i danas moraju delovati kao opomene onima koji u svemu vide olakost i opravdanje neodgovornosti. No, vratimo se još malo Lisiji.

Lisija je pisao pohvalne, političke i sudske govore, od čega najveći broj je bio sudski. Poznat je njegov nadgrobni govor (394) nad poginulim Atinjanima u Korintskom ratu (395-386), mada historiografi osporavaju njegovo autorstvo, odlomak jednog govora u Olimpiji (388) i „Beseda o ljubavi“ koja je predmet rasprave Sokrata i Fedra u Platonovom dijalogu *Fedar*, fragment govora protiv Alkibijada. Ostali sačuvani govori jesu sudski.

Kada je reč o stilu Lisije, treba imati u vidu da su to govori pisani za druga lica i pisani za relativno kratko vreme, često na brzinu, ali, u isto vreme njegove besede su jednostavne, logične i izražajne s kratkim simetrično postavljenim frazama.

Lisija je od sudskog govora stvorio žanr, a kompozicija i način argumentacije kojima se služio postali su uzor za naredne generacije besednika; zato Dionisije iz Halikarnasa ističe kako se kod Lisije ne sreću ni arhaizmi ni zamršeni obrti, tada popularni neologizmi, poetski izrazi, i konstrukcije strane jeziku tog vremena, te stoga, ističe Dionisije, Lisiju niko nije prevazišao u čistoti atičkog govora. Domete do kojih doseže Lisija u žanru sudskog govora, srešćemo kod Isokrata i to u njegovim svečanim govorima.

Mnoge od Lisijinih osobina srećemo kod besednika *Prodika sa ostrva Keosa* (465-395), koji je bio nešto stariji od Lisije, a mlađi savremenik Protagore i Demokrita, učenik Gorgije; Prodik je sebi pripisivao u zaslugu tvrdnju da beseda ne treba biti ni kratka, ni duga, već da ima meru, da je primerena konkretnom trenutku. Pod optužbom da kvari omladinu popio je otrov od kukute (kao i Sokrat) i umro u Atini. Aristofan i Platon govore o njemu sa uvažavanjem.

Prodik je najveći značaj pridavao pravilnom izražavanju, odnosno, pravilnoj upotrebi izraza i etici, o čemu govori u sačuvanoj nam besedi „Herakle na raskršću“,

gde se raspravlja o mladom Heraklu koji se nalazi pred dilemom da li da izabere mukotrpan put vrline ili put privremenih naslada i uživanja koje nudi pokvarenost. Herakle bira prvi put, težak i naporan, svestan da ljudima nijednu od lepih stvari bogovi ne daju bez napora i truda, a ako hoće da ga prijatelji cene, treba im dobro činiti, a ako hoće da ga neki grad slavi, treba gradu biti od koristi.

Prodik je bogovima smatrao pronalazeče, one koji su ljudima otkrivali stvari korisne za život. Svakoj korisnoj stvari ljudi su davali imena bogova – suncu, mesecu, vodi, jezerima, livadama, plodovima prirode. Prodik je navodno ljudsko bogoslužje i misterije povezivao s proizvodima ratarstva odakle i dolaze ljudima svi pojmovi o bogovima.

O sofistima Prodik je, po svedočenju Platona (*Eutid.*, 305c), govorio da se nalaze na razmeži filozofa i državnika i misle da su najmunđiji od svih ljudi jer su navodno, donekle vešti u filozofiji, a donekle i u državnim poslovima.

Treba reći da se u prvih deset besednika toga vremena ubraja i Antifont, ali mišljenja su podeljena: dok neki smatraju da je reč o dva različita čoveka, drugi smatraju da je reč o jednom ali s dva krajnje različita stila pisanja. U svakom slučaju, retor koga ne možemo zaobići i koji zavređuje veliku pažnju, jer nije bio manje popularan u svoje vreme od Platona, jeste Isokrat.

Isokrat

Isokrat (436-338), osam godina stariji od Platona i osam godina mlađi od Ksenofonta, poticao je iz

svojevremeno dobrostojeće atinske porodice, no potom osiromašene, te je stoga bio prinuđen da se opredeli za profesiju logografa da bi potom otvorio i sopstvenu školu. Njegov otac, Teodor imao je veliku radionicu za izradu flauta i trudio se da svojoj deci da solidno obrazovanje.

Njegova mladost obeležena je Peloponeskim ratom koji će ostaviti traga i u delima Tukidida, Euripida i Aristofana; na njegovo formiranje posebno je uticalo opštenje sa sofistima i Sokratom; bio je oženjen udovicom sofiste Hipije (zvala se Platona).

Po nekim svedočenjima Isokrat je slušao Gorgiju u Tesaliji kad ovaj beše već u dubokoj starosti i zahvaljujući njemu gorgijanski stil sa simetričnim antitetički konstruisanim frazama, sa svečanim epitetima i poetskim metaforama ukorenio se u atičko besedništvo. Kod Isokrata moguće je naći i uticaje drugih sofista, kao što je Protagora koji je govorio o tri vaspitna faktora (dar, iskustvo, obuka) i o razvoju čoveka od stadijuma divljaštva do života u zajednici. Prodiku s Keja Isokrat duguje sklonost ka preciznom distanciranju pojmova i korišćenje sinonima, a Trasimahu Kalhedonskom sposobnost potčinjavanja toka govora određenom ritmu.

Poseban uticaj na Isokratovo duhovno formiranje ostavila je sokratovska filozofija; ako i nije bio Sokratov učenik i sledbenik, Sokratu duguje to što je u retoriku uneo etički momenat, te je ona kod njega bila oruđe moralnog i političkog vaspitanja, kao i antidemokratska shvatanja koja

je delio sa sokratovskim krugom; o njegovim političkim shvatanjima ništa se ne zna do vremena kraja Peloponeskog rata. Zbog loše materijalne situacije u kojoj se našao posle rata, desetak godina (403-393. ili 390. godine) živeo je kao logograf (plaćeni pisac sudskih govora). U to vreme Isokrat je zastupao mahom aristokrate (za razliku od demokratskog Lisije), nastojao je da rehabilituje Alkibijada koga su mnogi kritikovali za poraz u ratu.

Posao logografa nije mogao Isokrata u potpunosti zadovoljiti; pored sudskih, on je pisao i pohvalne govore; no, čim mu se pružila prilika, počeo je da piše angažovane, političke govore. Kako mu je karijera kao besednika bila zatvorena, zbog mana koje je imao (slabi glas, omanji rast, urođena plašljivost), nije javno nastupao poput njegovog učitelja Gorgije. Uprkos tome što je više voleo tih, spokojan život, glavni razlog njegovog odustajanja od javnog nastupanja i polemisanja, ipak je bio u saznanju da u demokratiji kakva je tada vladala nije moguće kritički nastupati na narodnim skupovima protiv demagoga koji su svojim besedama plenili slušaoce.

Isokrat je osnovao svoju školu u kojoj je predavao i pisao političke besede koje su kružile često u formi političkih pamfleta; to mu je donosilo znatne prihode, i pružalo mogućnost da ostajući u senci učestvuje u političkom životu i da ima znatan pismeni, ako ne usmeni uticaj. U antičko doba pripisivano mu je oko šezdesetak radova od kojih se danas polovina smatra autentičnom; do nas je došlo 9 pisama i 21 beseda. Verovatno je reč o onim

tekstovima koji su bili smatrani autentičnim početkom naše ere (Cecilije Kalaktinski pominje 28 beseda, Dionisije iz Halikarnasa, 25). Činjenica je da se svi citati iz dela Isokrata koje nalazimo kod drugih autora, nalaze upravo u sačuvanim njegovim spisima.

Početak njegove karijere obeležen je programskim dokumentom *Protiv sofista* (oko 390. godine); tu on kritikuje sofiste i njihova učenja (nastojeći u isto vreme da obnovi dobro ime sofista suprotstavljajući dobre sofiste lošim ljudima sa kojima ih ljudi često mešaju; ovi loši sofisti i ne zaslužuju ime sofiste jer s njima nemaju ni Isokrat u svojim kritikama ne štedi ni Sokratove sledbenike, kao i savremene retoričare koji preuveličavaju lakoću sticanja retoričkog umeća; svemu tome Isokrat suprotstavlja sopstvene poglede po kojima je besedništvo ne samo sredstvo obrazovanja nego i moralnog i političkog vaspitanja. Na taj način retorika dobija visok rang i dospeva u red sa filozofijom koja je u njegovo vreme često nepravedno oklevetana i da se o njoj loše govori, premda ona donosi korist time što ljude stvara boljima i dostojanstvenijim.

Za razliku od Platonove i Aristotelove škole koje su bile teorijske, Isokratova, sa svojom namerom da obrazuje govornika, bila je praktična; on je smatrao da se ne može naučiti dobro misliti ako se prvo ne nauči da se dobro govori¹⁵. Da bi demonstrirao svoje umeće, nakon već

---

¹⁵Priča se da kad su ga pitali kako može druge učiti da govore kad sam ne nastupa sa svojim govorima, on je navodno rekao da ni oštrački

pomenute besede protiv sofista, Isokrat je protiv besednika čije ga umeće nije zadovoljavalo, napisao dve pohvalne besede: „Busiris“ (388-386) i „Pohvala Helene“ (384-381): prva je bila protiv Polikratove besede „Odbrana Busirisa“, a druga, možda protiv Gorgije, a možda i protiv nekog od Isokratovih učenika. Iako se te besede mogu posmatrati kao školske vežbe, nesporno je da nisu oslobođene određene političke intonacije, koja će biti jasno izražena u njegovim potonjim političkim besedama.

U prvoj od pomenutih beseda imamo idealizaciju državnog uređenja Egipta (možda i pod uticajem Platona, dok u drugoj imamo skicu idealnog državnika monarha (u liku Tezeja) i najavu teze o ujedinjenju Helena koja će biti osnovna tema njegove najpoznatije besede pisane 10 godina (390-380. pre n.e.) u složenoj političkoj i socijalnoj situaciji u Atini - „Panegirik“ (čitane na igrama u Olimpiji 380. godine pre n.e). Nakon te besede politika će biti glavna tema Isokratovih epideiktičkih govora.

U ovoj besedi Isokrat se zalaže za prestanak razdora i nesuglasica među Helenima i usmerava borbu Atinjana protiv Persijanaca i Spartanaca. Ovo poslednje, iako još uvek u znaku svežeg sećanja na skoro minuli tridesetogodišnji Peloponeski rat (431-404) dosta je gnevalo Persijance i kvarilo odnose među Grcima; kasnije će on

---

kamen ne može da reže ali može rezati oštračkim kamenom naoštreni nož.

naglasak stavljati na borbu protiv naroda na istočnoj obali Egejskog mora gde bi se moglo dalje odvijati naseljavanje helenskog življa.

Osnovna tema „Panegirika“ nije nova, o ujedinjenju Helena za borbu protiv Persijanaca pisali su već Lisija i Gorgija u svojim olimpijskim besedama, mada, kod Lisije kao neprijatelj ne javljaju se samo Persijanci već i sirakuški tiranin Dionisije stariji. Kod Isokrata tema je dalje razvijena u čitavu političku doktrinu, i ona je bila posebno aktuelna usled realne opasnosti od neprijatelja u vreme kad dolazi do slabljenja polisa. Isokrat tu govori o herojskim zaslugama Atine, poziva se na reči Perikla koje navodi Tukidid (II, 35-45), i ističe pravo Atine na hegemoniju u svom helenskom svetu, i kritikuje Spartu zbog izdaje opštih interesa, ali ostavlja otvorenom mogućnost novog saveza Atine i Sparte u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

Ako Isokrat tu ističe prvenstvo Atine, njeno pravo na hegemoniju, to čini stoga što u njoj vidi jedinu realnu snagu koja može da okupi sve Helene za zajedničku borbu protiv Persijanaca; stabilnog mira ne može biti dok se vojno ne porazi neprijatelj. Opštehelenski rat protiv Persijanaca je lek kojim se mogu otkloniti sve nedaće koje su zadesile Helene – to je osnovni stav Isokrata u ovoj besedi. Ali, takav program neće moći da ostvare Atina i Sparta, već Makedonski kralj kad bude krenuo u pohod na Istok.

Isokrat je bio i protiv oligarhije i protiv demokratije; njima je suprotstavljao monarhiju na čijem čelu treba biti

vladar s visokim intelektualnim i moralnim kvalitetama spreman da bude na usluzi narodu. Stoga, njegova škola, sa jasno izraženim političkim i antidemokratskim tendencijama, na šta je uticao aristokratski sastav slušalaca (pa je škola bila optuživana i za kvarenje omladine), bila je veoma popularna među predstavnicima viših slojeva grčkog sveta.

U školi je ponekad bilo i preko sto učenika, i tu je steklo obrazovanje više državnika i vojskovođa, a Isokratov uticaj prešao je kasnije i u Rim pa se njegov visoki literarni stil, koji pominje na više mesta i Aristotel u svojoj *Retorici*, delovao je i na potonje generacije besednika pa se oseća i u prozi Cicerona koji ga naziva *pater eloquentiae* (*De or.*, II. 3). Obuka je trajala 3-4 godine i nije bila jeftina, stajala je oko 1000 drahmi.

Na početku *Panegirika* Isokrat kaže da je priroda reči takva da se ona može iskazati na više različitih načina; nešto veliko može se prikazati kao beznačajno, a nešto malo uzvisiti, staro se može prikazati kao nova a neki nedavni događaj kao drevni. Zato i ne treba izbegavati teme na koje su drugi govorili, već nastojati da se o tim temama govori bolje no što su to činili drugi. Besedničko umeće doživelo bi procvat ako bi ljudi ne bi cenili one koji teže samo za originalnošću svojih dela, već one koji su dostigli najveće majstorstvo u svakom od njih. Ne treba samo ceniti one koji teže da govore o nečem o čemu niko dotad nije govorio no one koji to umeju reći tako kako to ne bi mogao reći niko drugi (*Panegirik*, 9-10).

Moglo bi se reći da je u oblasti politike Isokrat konzervativac, ako usko posmatramo njegovu kritiku postojećeg demokratskog poretka i atinske hegemonije na moru, a sa stanovišta političke strukture polisa iz ranijih vremena. Uostalom, u tom smislu su i Platon i Aristotel konzervativci, jer se obojica, živeći u IV stoleću pre n.e. zalažu za neka politička shvatanja karakteristična za prethodno stoleće¹⁶.

Sam Isokrat nije protiv svake demokratije, već protiv demokratije u kakvu se ona u njegovo vreme pretvorila, a uzor mu je demokratija i politički sistem polisa iz vremena Solona koga on smatra najdekratskijim zakonodavcem, i Klistena koji je prognao oligarhe i vlast dao narodu, o čemu čitamo u njegovim besedama *O svetu* i *Areopagitik*. Vlast treba da bude u rukama dobrostojećih i obrazovanih ljudi.

Kada je reč o besedničkom umeću, Isokrat razvija principe koje je postavio već Gorgija; specifičnost njegovog stila ogleda se u složenim delovima, koji imaju jasnu i preciznu konstrukciju i time je govor lako dostupan za razumevanje; u njegovoj školi bili su razrađeni principi kompozicije besedničkog dela koje je imalo: *uvod*, sa zadatkom da privuče pažnju slušalaca, *izlaganje predmeta* koji je tema besede, *opovrgavanje argumenata oponenta* i *zaključak* u koje se sabira sve što je rečeno.

---

¹⁶ Posebno je karakterističan slučaj Aristotela koji smatra da idealna država treba da ima 5000 građana, i tome uči Aleksandra koji stvara državu od Gibraltara do Indije.

Ne treba gubiti iz vida da su savremenici Isokratove besede najviše cenili s obzirom na njihov umetnički aspekt: manje su se oduševljavali sadržajem, a više njihovom formom. Besede su bile predviđene za čitanje na glas pred obrazovanim slušaocima, a o tome posebno govori njihova struktura, bolje bi bilo reći, njihova „arhitektura“.

U svojoj poslednjoj značajnoj besedi, u *Panatenjskoj besedi* (339), pisanoj već u dubokoj starosti, Isokrat sa naivnom verom u Filipa II, savetuje makedonskog kralja (koji je pokorio već mnoge grčke gradove) da pođe u rat protiv Persijanaca, što će realizovati Filipov sin Aleksandar (prethodno pokorivši svu Grčku); tako je, pod starost, Isokrat postao ideolog promakedonske stranke u Atini.

Njegova slava jeste slava i njegovih učenika i slušalaca koji su širili njegov opštehelenski jezik daleko van granica Atine budući da je Isokratov stil još za njegova života postao norma i u tome treba takođe videti razlog njegove kasnije popularnosti.

Protivrečnosti koje su narastale u helenskim gradovima, posebno između zanatlija i onih koji su se bavili trgovinom, njihove različite društvene i političke interese, ne uviđa samo Isokrat, već i mnogi drugi njegovi savremenici među kojima se nalazi i Demosten. I jedan i drugi svedoci su slabljenja političkih institucija, i jedan i drugi vide nastupajuću kraj političke slobode polisa.

Uprkos svemu, postoji među ovom dvojicom velikih besednika i jedna jasna razlika: dok je Isokrat imao

naklonost prema makedonskoj vlasti jer je bio pogleda uprtog na Istok i glavnog neprijatelja video u Persijancima, Demosten je svu svoju energiju usmerio za odbranu demokratije i grčke slobode, i u nadolazećem vremenu on je bio jedna od najtragičnijih ličnosti helenskog sveta.

Demosten

Demosten (384-322. pre n.e) je rođen u Atini i smatra se najznamenitijim besednikom grčkoga sveta. Njegov otac Demosten bio je ekonomski dobrostojeći; imao je dve radionice za proizvodnju oružja i nameštaja u kojima je bilo uposlono preko 50 robova, ali je umro kad je Demostenu bilo svega sedam godina. Staraoci su mu uništili imanje, ali je Demosten stekao ipak solidno obrazovanje. Iako lošeg zdravlja, zbog čega je bio oslobođen vežbi iz gimnastike, on je imao iz ostalih predmeta veoma dobre učitelje; bio je u prilici da sluša na sudu besednika Kalistena (366) i pod utiskom njegove briljantne besede na sudu, Demosten je odlučio da i on postane besednik. Prvu parnicu (za koju se dve godine spremao) imaće protiv svojih staratelja (361). Nije uspeo da povrati sav novac, ali, parnicu je dobio.

Demosten se odlučio za karijeru sudskog zastupnika, ali sam početak njegove karijere nije bio obećavajući: kad se prvi put Demosten obratio narodu, po navođenju Plutarha, prekidali su ga galamom i ismevali zbog nenaviknutosti na njegov stil jer im se njegov govor, zbrkan zbog dugih i zapletenih rečenica, sa neprirodno eliptičnim

zaključivanjem, činio odviše jetkim i umarajućim. Bila je, kod nega, nastavlja Plutarh, i neka slabost glasa nejasnost govora i kratkoća daha koja je ometala razumevanje smisla onoga što je govorio isprekidanošću rečenica.¹⁷

Demosten je neko vreme bio potišten, no onda je usledio i drugi neuspeh; očekivalo bi se da je to i kraj zamišljene besedničke karijere, no tada je upoznao komičnog glumca Satira kod kojeg je počeo da uzime časove iz dikcije, i nakon što je shvatio svoje nedostatke, da malo ili nimalo koristi nema od vežbanja ako se zanemare izgovor i izražajnost, počeo je ponovo da se priprema za besedničke nastupe, pridajući naročitu pažnju jeziku, stilu i logičkoj formi besede koji su se posebno cenili u vreme prvih sofista. Posebno je izučavao Isokratov priručnik o retorici (za Aristotelovu *Retoriku* još nije mogao znati jer je ona datirana znatno kasnije), ali je sedam puta prepisao Tukidida. Nakon toga, nastupajući kao besednik i logograf, Demosten beleži uzlaznu liniju u svojoj karijeri.

Plutarh u svojoj biografiji Demostena navodi Demetrija Falerskog kome je već pod starost govorio Demosten kako je svoje telesne i govorne nedostatke ispravljao vežbanjem: nejasnoću i nesposobnosat da izgovori slovo *r* (koje je potom govorio razgovetnije od ikoga), savladao je pažljivim raščlanjavanjem reči na slogove uzimajući u usta oblutke i istovremeno recitujući monologe, a glas je jačao tako što je besedio u trku ili pri penjanju

---

¹⁷ Plutarh: *Demosten*, u knjizi: Plutarh: *Usporedni životopisi III*, August Cesarec, Zagreb 1988, str. 278-279.

stepenicama i izgovarao neke govore ili stihove na dušak; štaviše, imao je kod kuće veliko ogledalo i svoje je vežbe izvodio stojeći pred njim.¹⁸

Koliko je bio veliki govornik, toliko mu je veliko koristoljublje smetalo da bude i veliki čovek. Zalagao se za nezavisnost Atine i držao je vatrene govore protiv ekspanzionističke politike makedonskog kralja Filipa II, protiv koga je održao tri govora (navodno uz finansijsku podršku Persijanaca). Filipu je od početka zamerao dvoličnost u politici, licemernost i ambicioznost, ne shvatajući, kao ni većina Atinjana, odakle im preti najveća opasnost jer su u Filipu videli samo jednog od sitnih protivnika, kao što behu njihovi sitni saveznici koji su se u to vreme odmetnuli od Atine: Rodos, Hios, Kos, Vizantija.

Nakon kratkog vremena Demosten će shvatiti konačne namere Filipa, ali i slabosti Atinjana protiv kojih radi vreme; u svakom slučaju, iako je lako trošio novac, bio je horeg i trierarh, narod ga nije voleo, te ga je (s pravom) kritikovao za nedostatak hrabrosti i odvažnosti, ali, u tome je bilo i mnogo istine, jer i sam Demosten nije bio bez mana s obzirom na njegovo koristoljublje i nedostatak samopoštovanja. U jednom je Plutarh ipak u pravu kad nastoji da odbrani od prigovora Demostena: Demosten nije bio nepostojanog karaktera kad je bila u pitanju politika jer kad se jednom odlučio za jednu stranku i njenu političku liniju, on je ostao uz nju do kraja života i nije je menjao; borio se protiv Makedonaca i umro je u borbi protiv njih

---

¹⁸ Plutarh, Demosten, 11 (*op. cit.*, str. 281).

(iako ta borba beše do kraja rečima, ali ne do kraja i oružjem).

Morali bismo se složiti sa Plutarhom i u tome da je Demostenov politički stav bio jasan još i dok je trajao mir, jer nijedan postupak Filipa nije propuštao bez prekora nego je pri svakom uzbunjivao Atinjane i podbunjivao ih je protiv njega.

Demosten živi u teškim vremenima, pošto Heleni koji će, posle nekoliko vekova slobode, u potpunosti biti porobljen od strane Makedonaca, te, sa gubitkom nezavisnosti, u takvim smutnim vremenima početi i sami da se dele izražavajući tako svoju neslogu: u Atini nastaju dve stranke [no kako je ovaj pojam teško primenjiv jednostavnim prenošenjem iz našeg u staro vreme, možda bi adekvatnije bilo reći - dve grupe ljudi]: jedna je promakedonska i njeni vodeći predstavnici behu besednici **Eshin** (389-314) i Fokion (402-318)¹⁹ a na drugoj strani bio je Demosten i patriotski nastrojen deo Atinjana.

Eshin je u početku bio glumac s izvanrednim visokim glasom, kažu da je slušao Platona i da je učio kod Alkidamanta i da je u njegovim govorima pod njihovim uticajem vidna snaga govora i veličina fantazije. Besedu Eshina, po rečima Fotija (koji se poziva na nekog sofistu Dionisija, o kojem nam je malo šta poznato), pored svoje

---

¹⁹ Fokion, o kome se danas malo govori, bio je vrsni vojskovođa, 45 puta biran za stratega, koliko nije bio biran ni Perikle, ali, Perikle je u svoje vreme imao i veću konkurenciju, mislim na Timona i Tukidida.

prirodnosti daje utisak improvizacije i oduševljenje izaziva koliko majstorstvo Eshina, toliko i prirodni njegov dar. Njegove besede nisu ni tako zvučene kao Isokratove, ni jako sažete kao Lisijine, ali po snazi nadahnuća ne zaostaju za Demostenovim ((Fotije, Biblioteka. 61. O Eshinu 45-54).

Osam godina nakon bitke koja se zbila kod Heroneje (338. godine pre n.e. i u kojoj je Filip II Makedonski porazio zajedničku vojsku Atine i Tebe), besednik Eshin, politički antipod Demostena, istupio je s besedom *Protiv Ktesifonta o vencu*, a sa stavom da Demosten ne zaslužuje kao nagradu *zlatni venac* (kako je to predlagao besednik Ktesifont, još u vreme pre bitke kod Heroneje), jer je svojom političkom delatnošću Demosten naneo veliku štetu interesima Atinjana.

Tako, 330. godine pre n.e., desetak godina nakon predloga Ktesifonta, u momentu kad su Demostenovi sudski gonitelji bili na vrhuncu moći, delujući u interesu Makedonaca, zbio se neposredni spor dva najveća besednika tog vremena kojem je prisustvovalo više hiljada slušalaca sakupljenih iz čitave Helade, jer, isti se odvijao nekoliko dana pre početka Panatenejskih igara u Atini²⁰.

Eshin nije štedeo reči ni načine da ocrni Demostena, govoreći da je Demosten po majci skitskog porekla, varvarin koji samo govori helenskim jezikom, te je strano poreklo i

---

²⁰ Kada sada čitamo te dve besede možemo samo reći da one spadaju u sam vrh antičkog besedničkog umeća. Izuzetnu Eshinovu besedu mogao je svojim govorom zaseniti samo Demosten i Eshin je to morao priznati.

uzrok njegovim porocima (172). Demosten ne živi na račun svojih prihoda, već na račun bede Atinjana, kaže Eshin (173); on govori lepo a živi gnusno (174); on je čudovište u odnosu na velikane kao što su Temistokle, Miltijad i Aristid (181); on prima mito, on je kukavica i dezertar (244); on je loš primer za mlado pokolenje i ne može biti uzor po kojem se može graditi život (245).

Eshin je u svojoj besedi koristio insinucije, nabrajao i opisivao Demostenove porokedržavničke promašaje, optuživao ga je za potkupljivost, lažni patriotizam, kukavičluk pred Makedoncima; optuživao ga je za sve nedaće koje su do tog časa zadesile Atinjane, nastojeći pritom da dokaže kako je ovaj namerno propuštao momente kad su se Atinjani možda mogli i spasti. Sa stanovišta besedničkog umeća govor Eshina je izvanredan i ostavio je veliki utisak na slušaoce i ako ga budete čitali, obratite posebno pažnju na drugi deo gde se najžešće obrušava na Demostena (169-260).

Demostenov odgovor, beseda *O vencu*, smatra se najvećom besedom koja je ikad napisana i izgovorena; u svom govoru on oslikava čitavu epohu, brani svoj politički program, priznaje da se njegove namere nisu ostvarile, ali ne njegovom krivicom, već sugrađana čiji je predstavnik Eshin; njegov govor se dotiče svega vrednog pomena u njegovo vreme - svih heroja i događaja, ratova i intriga, pobeda i poraza i na fonu toga jasno se ocrtavaju figure dvojice velikih protivnika.

Demosten je pobedio, Eshin je bio poražen i kao tužilac nije dobio ni minimalnu zakonom naznačenu potrebnu većinu od 20% glasova te mu je bilo dosuđeno da plati kaznu od 1000 drahmi za nepravedno tužakanje, uz gubitak prava da ubuduće podnosi tužbe atinskom sudu.

Nakon poraza Eshin je otišao u izgnanstvo. Demosten nije pokazao zloradost niti je likovao nad Eshinom, već imajući u vidu koliko je sudbina neizvesna i budućnost nesigurna, poslao mu je talenat srebra za putne troškove. Primivši novac Eshin je zaplakao i kad sa ga pitali što plače rekao je: „Zato što napuštam takav grad gde neprijatelji pokazuju veće saučestvovanje nego prijatelji“.

Eshin je za mesto izgnanstva izabrao ostrvo Rodos, gde je osnovao svoju školu i tamo, u grčkoj koloniji Joniji, na istočnom obodu Egejskog mora, živeo do kraja života; umro je na ostrvu Samosu 314. godine pre n.e, na istom ostrvu gde je dva i po veka ranije bio rođen Pitagora (570-490. pre n.e).

Priča se kako su Eshina stanovnici Rodosa zamolili da im kaže tu poslednju svoju besedu koja je bila protiv Demostena; kad su je saslušali, pitali su ga, kako je s takvom besedom mogao izgubiti spor. A Eshin im je navodno, odgovorio: „Da ste vi čuli šta je govorio Demosten, vi me to ne bi ni pitali.“²¹

---

²¹ Pseudo-Plutarh, Životopisi deset oratora, VI, 9. U jednoj drugoj verziji ove anegdote stoji da je Eshin na pomenuto pitanja iskreno

Dugo nije trajala ni Demostenova slava, posle optužbe za utaju novca, u jednom složenom, do kraja nejasnom sporu, najverovatnije kriv, bio je utamničen, ali, uspeo je da pobegne i da se skloni na Eginu. Tu je dočekaio i vest o smrti Aleksandra, trijumfalno se vratio u Atinu, ali nakon neuspelog ustanka Atinjana i potom prinudno sklopljenog mira, Antipatr, naslednik Aleksandra, tražio je i izručenje nekoliko vodećih protivnika među kojima beše i Demosten.

Da bi na neki način olakšao situaciju sugrađanima Demosten se odlučio na bekstvo iz Atine, ovog puta na ostrvo Kalavriju, gde je u Posejdonovom hramu, bežeći pred makedonskim vojnicima, koje je predvodio tragički glumac Arhija, nazivan „lovac prognanika“²², izvršio samoubistvo popivši otrov skriven u pisaljci. Svojom smrću on je možda pokušao da se iskupi i za kukavičluk ispoljen u bici kod Heroneje (to je smrt kakvom se iskupio i Antonije u Egiptu, ostavši tim postupkom dovoljno veliki ne dozvolivši da padne u ruke Oktavijanu).

Blizu Posejdonovog hrama Atinjani su Demostenu kasnije podigli spomenik i na postamentu zapisali:

---

gundajući rekao: „Da ste vi slušali to čudovište – tako je on nazivao Demostena – vi ne bi bili u nedoumici“ (Fotije, Biblioteka. 61. O Eshinu 25-30).

²² Vidite, ima tu neke simbolike: na početku Demostenove karijere srećemo *komičnog* glumca Satira koji ga uči беседењу, a na kraju srećemo *tragičkog* glumca Arhiju (sa zadatkom da ga pogubi). Prema Arijanu Arhija je umro u bedi i opštem preziru.

Da ti moć, Demostenu, beše velika kao um,
Heladu nikad ne bi pokorio makedonski Ares²³.

Demosten je umro iste godine kad i Aristotel, godinu dana nakon smrti Aleksandra Makedonskog (323). Tako je u razmaku od godinu dana antički svet izgubio najvećeg filozofa i najvećeg vojskovođu ali i najvećeg bedesnika (čiji napori nisu dali nekog rezultata, možda i stoga što je iako veliki i nenadmašan bedesnik živio u njemu neadekvatnom vremenu, ali, je u isto vreme i nesporno da su ti napori bili vođeni visokim idealima).

Kad govorimo o Demostenu, reč je nesporno o velikom čoveku, ali, slabog, nevelikog karaktera. No i ovo poslednje pripada duhu tog vremena kada su velike, visoke vrednosti bili potisnuti niskim strastima, koristoljubljem i sumnjivim merilima vrednosti. Time se može razumeti, ako ne i opravdat, njegova nekorektnost kao u slučaju tužbe Formiona i Apolodora kada je napisao reč odbrane za obe strane u sporu.²⁴ Njegovo često menjanje stavova i nekonsekventnost, posledica su površnog pragmatizma koji se povodi za trenutnom situacijom, bez uvida u dalekosežne posledice tih postupaka.

Ponavljam, kad je reč o politici, Demostenovo zalaganje za slobodu Helade bilo je konsekventno i vredno najveće pohvale, te je svojim stavom stekao ugled i poštovanje sugrađana, s poštovanjem se prema njemu

---

²³ U prevodu Zdeslava Dukata ovaj elegijski distih glasi: *Da ti, Demostene, snaga ravna bijaše umu // Ne bi makedonski mač helenski savladao rod.*

²⁴ Plutarh, *op. cit.*, str. 283.

odnosio i Filip II kao i Persijski kralj. Kod Pseudo-Plutarha u knjizi *Životopisi desetorice govornika* (glava 6) čitamo: „Pročitavši govore što ih je Demosten besedio protiv njega, Filip je iskreno priznao da bi, da ih je čuo, sam glasao za rat imenujući govornika vrhovnim zapovednikom“.²⁵

Pa i taj navodni njegov „kukavičluk“ i bekstvo s bojišta u bici kod Heroneje, nekim se autorima čine spornim; u jednom komentaru uz Plutarhovu biografiju Demostena čitamo da je izveštaj o kukavičkom držanju Demostena u pomenutoj bici jedna od šala kakve su grčki komediografi iznosili na pozornici o mnogim velikim ljudima tog vremena, jer teško je verovati da bi Demostenu bilo dato da drži nadgrobni govor palima u toj bici da se on u njoj loše poneo.²⁶ Plutarh ističe kako je Demostenu i nakon bitke kod Heroneje narod iskazivao počasti i pozivao ga kao rodoljubivog građanina da uzme učešće u javnom životu.²⁷

Do nas je došla 61 Demostenova beseda (od kojih je samo polovina govora autentično njegova); većinja njih su političke prirode i time je određeno i njegovo mesto u istoriji antičkog besedništva. Za razliku od Isokrata kod koga je početak beseda uvek bio dug i razvučen, Demostenove besede imajući za temu konkretni aktuelni događaj, odmah

---

²⁵ Plutarh, Plutarh: *Usporedni životopisi III*, August Cesarec, Zagreb 1988, str. 296 beleška 90, prevodioca Zdeslava Dukata.

²⁶ Videti belešku br. 161, Zdeslava Dukata uz njegov prevod Plutarhove biografije Demostena. Plutarh: *Usporedni životopisi III*, August Cesarec, Zagreb 1988, str. 299.

²⁷ Plutarh, *op. cit.*, str. 286.

prelaze na stvar kako bi u potpunosti zaokupile pažnju slušaoca, te su njegove besede kratke i energične. Glavni deo besede čini priča o suštini stvari i tok besede obično se zaustavlja retoričkim pitanjem: „U čemu je uzrok?“, ili, „Šta to zapravo znači?“, što besedi daje notu iskrenosti u čijoj je osnovi istinska zabrinutost za predmet besede.

Nijedna Demostenova beseda nije plod improvizacije; savremenici su mu prebacivali da nije prirodno obdaren nego da se njegovo umeće i snaga sastoje u mučnom radu. Svaka mu beseda beše rezultat dugog i temeljnog rada uloženog na razvoju teme, izgradnji plana izlaganja, brušenju izraza. Ciceron je govorio kako se pesnici rađaju, a besednici nastaju radom (*poetae nascuntur, oratores fiunt*), i svi se slažu da se ta misao najviše odnosi na Demostena za koga je život bio težak rad i kod koga je lampa gorela svu noć, pa su zlobnici govorili kako mu besede mirišu na miris lojanice. Demosten nije poricao da svoje govore marljivo priprema, govoreći kako je pravi prijatelj naroda onaj koji se za svoje govore priprema jer takva priprema znak je poštovanja prema narodu, a nehaj prema narodu pokazuje onaj koji se više oslanja na silu nego na uveravanje.

Demosten često pribegava korišćenju metafore, služi se jezikom stadiona i palestere, ili koristi antitezu poredeći sadašnje vreme s prošlim; često prećutkuje ono što treba reći a do čega vodi sama beseda, pa tako uvlači slušaoca u samu radnju, dovodeći ga u situaciju da sam dopuni besedu, čime ova dobija na uverljivosti i ubedljivosti. Ali, u isto vreme mora se istaći jasnost stila, razgovetnost misli i

fraze; suprotno većini besednika nikad nije koristio isprazne reči, predmet govora nije ničim zamagljivao, niti je slušaocce ostavljao s nejasnim idejama.

Demosten se izražavao jednostavno i sažeto, izbegavajući uobičajene retoričke postupke, i u svakom njegovom govoru, u svakoj njegovoj frazi bila je prisutna misao jasna i precizna. To nikako ne znači da on nije koristio retoričke figure, izrazite metafore, retorička pitanja i odgovore, poetske obrte, narodne izraze – u čemu je ponekad išao dalje od mnogih drugih – ali, on nikada te postupke nije zloupotrebljavao da bi im žrtvovao sadržaj.

Treba pomenuti još jedan momenat koji je uveo Demosten, momenat kojim je poražavao svoje protivnike i ushićivao slušaocce, a to je *gest*. Sve njegove besede, svaka reč, svaka fraza behu propraćeni gestovima i kad su ga jednom pitali šta je neophodno dobrom govorniku, on je rekao: „*gestovi, gestovi, gestovi*“. Upravo zato, u drugom delu predavanja, na vežbama koje ih prate, ja ću vam govoriti na primerima o značaju neverbalne komunikacije.

**

Nakon pada grčkih gradova pod vlast Makedonaca, nastupa vreme helenizma i besedništvo gubi značaj u javnom životu, no na to ćemo se uskoro vratiti, nakon što razmotrimo reakciju na učenje sofista i njihovu kritiku od strane Sokrata i Platona.

Kritika sofista i upotrebe govora

Kao učitelji besedništva i raznih znanja sofisti u Atini kod običnih građana nisu bili omiljeni. Gledani su s podozrenjem, budući da su bili stranci, koristoljubivi jer su podučavali za novac i smatrali da se znanje može dobiti za novac (jer ljudi manje cene ono do čega se dolazi besplatno), a neki od sofista poricali su i postojanje bogova u koje je običan svet verovao.

Podozrenje na koje su sofisti nailazili kod običnih građana, nije bilo i jedino; na otpor u diskusijama nailazili su i kod obrazovanih i bogatih ljudi, kao što behu Sokrat i njegov učenik Platon koji je kritici njihovog učenja, a i ponašanja, posvetio više svojih dijaloga u ranom periodu svog stvaralaštva (nakon smrti učitelja), dok je njegovo filozofiranje bilo još uvek pod velikim uticajem Sokrata.

Kada je o Sokratu reč, on je za razliku od sofista, koji su mahom bili stranci i pobornici demokratskog sistema uređenja, bio rođeni Atinjanin, siromašan, ali aristokratskog duha; i dok su sofisti svoje besede mahom pisali, Sokrat ništa nije pisao niti zapisivao, već se sva njegova delatnost svodila na svakodnevne razgovore s građanima na trgu koji su bili spremni da ga slušaju i da se s njim upuste u raspravu; dok su sofisti odbacivali postojanje jedne jedine, za sve obavezujuće istine, Sokrat je sve vreme nastojao da ukaže na to kako postoje stvari oko kojih se svi moraju složiti i da se do toga može doći

dijalektičkim raspravljanjem i to tako što će se što bolje precizirati sami pojmovi.

Platon kritici sofista poklanja posebnu pažnju; kroz kritiku sofista on izlaže i odnos retorike i filozofije (*Fedar*) kao i dijaloga i dijalektike (*Fileb*).

Sokrat (izlažući u dijalogu sa Fedrom zapravo Platonove stavove) polazi od toga da prava umetnost govora se ne može dostići bez saznanja istine (260e), jer onaj ko ne zna istinu a povodi se za mnenjima može se pokazati smešnim i neukim. Sokrat se tako suprotstavlja shvatanjima onih retoričara koji smatraju da je za dobrog govornika nije bitno posedovanje istinske predstave o pravednim i nepravednim postupcima ili ljudima i da u sudu nije nikom do istine, važna je samo moć ubeđivanja.

Sokrat smatra da je neophodno saznati istinu s obzirom na svaku stvar o kojoj se govori ili piše; i sve stvari pritom ocenjivati s obzirom na istinu; neophodno je znati u čemu se sastoji istina i sobzirom na cilj kojem je on usmeren a takav čovek nije mudrac, jer tako nešto pristaje samo bogu on on težeći mudrosti, nastojeći da je dosegne jeste filozof (279d). Na taj način Sokrat retoričaru koji nastoji da odbrani najverovatnija mnenja koja njemu odgovaraju, suprotstavlja filozofa kome je cilj istina.

Naspram uverenja sofista da je retorika univerzalna nauka, Sokrat je smatrao da je ona samo rezultat

umešnosti u govoru; konačno, dok su usled svojih demokratskih shvatanja sofisti smatrali da je znanje dostupno svima i da se ono može dobiti tehničkim obučavanjem, za novac od čije količine zavisi i nivo stečenog znanja, Sokrat je smatrao da je istinsko znanje dostupno samo retkim pojedincima, koje odlikuje prvenstveno plemenitost, a ne bogatstvo, i da je ono privilegija duhovne aristokratije, i da se obučavanje ne naplaćuje.

Razlike između Sokrata i sofista bile su velike; on im je bio veliki oponent i protivnik, no te razlike obični građani koji su samo maglovito znali da Sokrat i sofisti o „nečemu“ raspravljaju, nisu se udubljavali u to da vide u čemu je razlika među njima (običan svet se nikad i ništa ne udubljuje), i kad je demokratija srušivši vlast aristokrata nakon poraza u Peloponeskom ratu, potražila krivca za svoje nedaće i nevolje, ona je svoj gnev svalila na Sokrata ne praveći razliku između njega i sofista koje je, usled relativizma koje su zastupali, narod prvenstveno video kao uzročnike pada moralnih vrednosti.

Tako je Sokrat 399. godine pre n.e. (a tada je imao već 70 godina), bio optužen da kvvari omladinu i da ne veruje u bogove koje je svetkovala država; nakon rasprave pred 501. sudijom osuđen je na smrt i pogubljen iste godine. O samom suđenju i prilikama pre suđenja znamo iz Platonovih dijaloga: *Odbrana Sokratova*, *Kriton* i *Fedon*, kao i iz Ksenofontovog (430-354) spisa *Uspomene na Sokrata*. Ako u vidu imamo i činjenicu da su se u to vreme pojavile nekoliko *optužbi* i nekoliko *odbrana* Sokrata, moglo

bi se zaključiti da stvari na sudu i nisu baš tako jednoznačne kako to prikazuje Platon, da se tu Sokrat do te mere dobro brani da i nije jasno zašto je uopšte osuđen, bez obzira na ishode glasanja u drugom krugu. Ksenofontov opis događaja bliži je realnosti jer je Ksenofont bio s manje umetničkog dara od Platona koji je u celom slučaju bio daleko više emotivan i pristrasan.

U svakom slučaju, mi sliku Sokrata imamo na osnovu svedočenja o njemu u Platonovim dijalozima. U prilog tome da Platon baš nije bio uvek nepristrasan govori i činjenica da on u svojim delima (osim dve aluzije) i ne pominje velikog svog savremeka Demokrita o kome i Aristotel svedoči u svojoj *Metafizici* da je reč o čoveku koji je „o svemu dobro porazmislio“.

Nesporno je da opštem negativnom odnosu prema Sokratu najviše je doprinelo, kako njegovo uporno kritikovanje mana i nedostataka njegovih sugrađana, tako način na koji se nad njim izrugio najveći tadašnji komediograf Aristofan u komediji *Oblaci*, gde ovaj Sokrata, pripisujući mu sofističke stavove protiv kojih se sam Sokrat žestoko borio, pripisuje kako kvvari omladinu učeći je da osporava ustaljene moralne vrednosti sofističkim metodama; Aristofan Sokrata pokazuje kao personifikaciju sofista, a to je samo još više doprinelo da Atinjani između njega i sofista i ne vide neku bitnu razliku, a još manje to koliki je Sokrat bio veliki protivnik vodećih sofista tog vremena - Protagore, Gorgije i Hipije.

Sokrat je prvi filozof koji je svoje učenje platio glavom (svojim životom), a da do suđenja njemu nije došlo, da o Sokratovom držanju na sudu nije pisao Platon, mi za Sokrata ne bismo ni znali. Atinjani su se potom, kako to obično biva, brzo pokajali, kaznili tužioce, Sokratu podigli spomenik, ali njegovo ime ostalo je zapisano krupnim slovima u historiji antičke filozofije i veličavstven je primer tome kako filozofija može biti kao načina života tako i način umiranja²⁸.

Da bi se razumela priroda spora Sokrata i sofista, potrebno je znati i prilike u kojima su oni živeli i sporili se; to je vreme kada moralni zakoni formirani u epovima Homera i Hesioda nakon dva i više stoleća gube svoj opštevažeći i obavezujući karakter; u isto vreme, novi zakoni i pravila još nisu jasno formulisani niti su se mogli nametnuti svima, a još su bili daleko od toga da budu opšteprihvaćeni. Zato je to vreme, vreme relativizma. Stvari su onakve kako se to kome čini, a među najtežim pitanjima u takvoj situaciji, kad ne postoje čvrsti kriterijumi i oslonci mišljenja, jeste pitanje pravednosti.

Demokratskom načinu upravljanja polisom, Sokrat suprotstavlja princip aristokratizma, pri čemu se mora imati u vidu da tu nije reč o vladavini bogatih, već o vladavini onih koji su *aristos*, koji su plemeniti, koji su najbolji.

---

²⁸ Videti o ovom problemu i moju knjigu: Uzelac, M.: *Praktična fenomenologija*
http://www.uzelac.eu/Knjige/4_MilanUzelac_Prakticna_fenomenologija.pdf

Sofisti su veoma dobro osetili duh vremena i videli s kim „imaju za posla“; sebi za cilj postavili su obrazovanje mase, obrazovanje onih koji mogu da obuku plate kako bi potom bili u stanju da upravljaju narodom, da steknu i očuvaju popularnost. Upravlja se govorom: na prvom mestu je način izlaganja misli, a tek na drugom je njihov sadržaj.

Sokrat stvari posmatra drugačije: on ne polazi od praktične koristi koju pruža besedničko umeće, već ima na umu smisao celine života. Ako se polazi od toga da život nema samo zemnu dimenziju, da duši predstoje i velika iskušenja i sud na početku zagrobnog života, onda u prvi plan mora doći istina i istiniti način života.

To nikako ne znači da Sokrat poriče delatnost i značaj sofista na jedan apsolutni način. On podržava dobar govor, besedu vođenu umnim svrhama. No, u isto vreme, on nije spreman da ugađa narodnim masama koje se povode za spoljašnjim efektima sofistčkih govora. Mnogo manje naklonosti ka sofistima imaće Sokratov učenik Platon (427-347) – beskompromisni borac protiv svakog relativizma, tvorac jednog od najvećih projekata idealne države u istoriji, a za koji su neki govorili da je takva država do te mere idealna da je neostvariva, a drugi da je do te mere totalitarna da se u njoj ne bi moglo živeti.

Aristotel i Retorika

Prvi autor spisa pod nazivom *Retorika* koji nam je sačuvan jeste **Aristotel iz Stagire** (384-322) koji je retoriku predavao pred kraj svog boravka u Platonovoj Akemiji gde je ukupno proveo skoro dvadeset godina (sve do smrti Platona 347. godine pre n.e).

Odmah treba reći da velikom Stagiraninu dugujemo i niz knjiga posvećenih drugim filozofskim disciplinama, a nastalim u njegovoj školi *Likej*, koju je sa svojim drugom i učenicom Teofrastom osnovao 335. godine pre n.e. kada se nakon 12 godina odsustvovanja vratio u Atinu; školu je vodio do pred kraj života (323) kada je morao bežati²⁹ iz Atine „da se Atinjani ne bi po drugi put ogrešili o filozofiju“, a njegov rad su potom nastavili njegovi sledbenici i učenici. Umro je naredne godine, u rodnoj Stagiri.

Za razliku od Platona koji je pisao dijaloge u kojima je u većini slučajeva glavni ili jedan od sagovornika Sokrat, i u kojima se prepliću više tema, dok je sve izloženo u

---

²⁹ Da bi ovo bilo jasnije: Aristotelov Likej je u političkom smislu bio promakedonski, i kad je Aleksandar Veliki umro 323. u svojoj 33. godini (od otrova ili prekomernog pića), atinske demokrate su se ponovo podigle protiv makedonske vlasti. Da ne bi završio kao Sokrat, Aristotel je otišao u svoj rodni grad Stagiru, na severu Grčke. Vlast su ipak posle manjih nemira uspostavile promakedonske vlasti sa Antipatrom na čelu, a podizanje bunta protiv Makedonaca tada je platio glavom (izvršivši samoubistvo) najveći besednik Grčke i Staroga sveta – Demosten (vršnjak Aristotela, rođen 384. godine pre naše ere i umro iste godine kad i Aristotel 322. godine pre naše ere).

literaturnom, pesničom duhu, kod Aristotela, čija je škola bila otvorenog tipa sa istraživačkim ambicijama da se obuhvate sva znanja, po prvi put srećemo podelu filozovskih disciplina na tri grupe znanja: teorijska, praktična i poetička. U prvu grupu spadale bi matematika, fizika i metafizika, u drugu, etika, ekonomija i politika, a u treću poetika, retorika i dijalektika.

Iako se govori da filozofija nije nauka (jer nema svoju posebnu oblast i metodu istraživanja, budući da obuhvata svojim interesom sve što jeste) i da nema ni disciplina u strogom smislu te reči, ipak, već u Aristotelovo vreme, nakupilo se toliko različitih praktičnih i teorijskih znanja da se pokazala neophodnost da se ona nekako grupišu kako bi se mogla izlagati i dalje istraživati i proširivati.

Tako se dogodilo da se u Likeju, zamišljenom kao naučno-istraživačkoj instituciji (u današnjem značenju te reči) okupilo mnoštvo učenika koji su uz prisustvo Aristotelovim prepodnevnim predavanjima, koja su se odvijala pre podne u šetnji vrtom (pa su stoga nazivati i peripatetičarima, reč je dolazila od grčke reči *peripatetikos*, koja se odnosi na one koji se šetaju u krug), učestvovali u prikupljanju i klasifikovanju sve tada dostupne filozofske i načne građe iz najrazličitijih oblasti, od matematike, geometrije, geografije, fizike i muzike, do ekonomije, politike, etike, besedništva... Sam Aristotel opisao je preko 158 ustava raznih ustava grčkih i varvarskih gradova/država, od čega nam je ostao sačuvan samo deo *Ustava atinskog*. Mnogo njegovih spisa nije sačuvano, no na

osnovu onog što je dospelo do nas³⁰, možemo reći da je reč o jednom od najvećih antičkih mislilaca, ali i jednom od najvećih ljudi svih vremena³¹.

Ovde ćemo se zadržati na Aristotelovom spisu *Retorika*³² koji nam je sačuvan, za razliku od *Poetike*, u celosti i koji ima tri knjige³³. Sama reč *retorika* prvobitno označava filološku (glotološku) disciplinu koja se bavi umećem govora, strukturom umetničkog govora, besedničkim umećem, lepotom govora. Kasnije je termin *retorika* dobio šire značenje pa se pod njim misli na teoriju proze, odnosno, argumentacije.

Videli smo da je retorika nastala u sofističkim školama kao umeće lepog govora i izučavanje stilističkih i gramatičkih pravila; za Aristotela, kako on sam ističe na početku svog spisa, *retorika* je metoda uveravanja, veština bliska dijalektici no u isto vreme i različita od nje.

Dijalektika je način raspravljanja koji se sastoji u postavljanju pitanja i odgovora (kako je ona shvaćena već

---

³⁰ Većina Aristotelovih spisa nema dovršenu formu (sa izuzetkom logičkih spisa), mahom su to njegove beleške za predavanja ili beleške učenika koji su ga slušali (kao u slučaju *Poetike*, jednom od najkraćih i najviše komentarisanih spisa od vremena Renesanse do danas).

³¹O Aristotelu i njegovom delu videti više u mojoj knjizi: Uzelac, M.: *Istorija filozofije*, Stylos, Novi Sad 2004, str. 74-90, ili u elektronskom obliku: http://www.uzelac.eu/Knjige/5_MilanUzelac_Istorija_filozofije_I.pdf, str. 114-137.

³² Na našem jeziku: Aristotel, *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989.

³³ Reč *knjiga* u antičko doba ima malo drugačije značenje, jer se mahom misli na svitak papirusa čiji tekst ima po našim merilima obim od oko četrdesetak stranica.

kod Sokrata); ona se bavi onim što je verovatno, što je moguće, koristi se verovatnim zaključivanjem i njeno sredstvo je *dijalektički silogizam*.

Retorika je analogna dijalektici, jer obe se tiču onoga što je spoznaja zajednička svim ljudima a što ne pripada nijednoj određenoj nauci (*Ret.*, 1354a). Zato se svi bave dijalektikom, odnosno retorikom, kaže Aristotel na početku svog spisa, jer svi u određenoj meri nastoje da neko mišljenje pretresu i podrže, da se brane ili optužuju.

Retorika se bavi pitanjima koja se obrazlažu pred širokom publikom s namerom da slušaoci prihvate mišljenje govornika i njegov stav; retorika koristi *retorički entimem*³⁴, operiše pojedinačnim pitanjima (slučajevima) i dovodi do pojedinačnih partikularnih zaključaka (za razliku od dijalektike koja dovodi do opštih zaključaka).

Retorika je, kaže Aristotel, korisna, jer je istinito i pravedeno po svojoj prirodi jače od svojih suprotnosti (*Ret.*, 1355a). Veština uveravanja mora se zasnivati na opštevažećim stavovima, jer ljude ne možemo uveriti čak i kad se pozivamo na najegzaktnija znanja, budući da naučni govor pripada podučavanju (zasnivajući se na znanju). Nadalje, retorika je korisna i njen osnovni zadatak nije u uveravanju, već i iznalaženju uverljivog u svakom datom

---

³⁴ U logici je entimem skraćeni silogizam izveden iz jedne premise, dok se druga podrazumeva, pretpostavlja. Recimo: *Svi ljudi su smrtni*, dakle, *Sokrat je smrtnan*. Ovde je ispušten drugi sud: *Sokrat je čovek*. Entimem se temelji na zakonu verovatnoće, na mogućim premisama. Zaključak može biti sastavljen iz više entimema i tada imamo polisilogizam.

slučaju, što važi i za sve druge veštine (*Ret.*, 1355b). Zato se retoka, kaže Aristotel, može definisati kao „sposobnost teorijskog iznalaženja uverljivog u svakom datom slučaju“.

Kada je reč o metodama uveravanja, Aristotel razlikuje dve vrste metoda: tehničke i netehničke, a reč je zapravo o određenim umećima.

Netehničke metode su one koje nismo sami pronašli i formulisali već postoje od ranije; reč je o načinima dobijanja dokaza putem svedoka, mučenjem, na osnovu pismenih ugovora i tome slično. *Tehničke metode* su one koje možemo konstruisati. Prvim metodama se treba služiti, dok druge treba istraživati (1355b).

Kada je reč o metodama uveravanja koje se postižu govorom, one mogu biti trojake i oslanjaju se na karakter govornika, raspoloženje u koje se dovodi slušalac i sam govor ukoliko se se njim nešto dokazuje ili se čini da se dokazuje (1356a).

Uverljivost u govoru se može postići time što govornik ima čvrst karakter te je on sam time dostojan poverenja, budući da se poverenje kad stvari nisu jasne ili kad su sumnjive pre svega poklanja čestitim ljudima. Samo poverenje mora se temeljiti na govoru a ne na nekom preduveranju o karakteru govornika. Isto tako, nastavlja Aristotel, uverenje se postiže i raspoloženjem slušalaca koje je posledica osećanja koja u njima pobuđuje govorom govornik, i konačno, samim govorom. Sve ove metode

nalazimo kod autora raznih *Uputstava za govornike*, koje pišu učitelji besedništva, kaže Aristotel (1356a).

Iz svega toga bi sledilo da je retorika ogranak dijalektike i filozofskog istraživanja naravi koje se s pravom može nazvati politikom; retorika ima obeležja politike, a „ljudi koji smatraju da im je retorika svojstvena, izdaju se za političare, čemu može biti uzrok neobrazovanost, oholost ili neka druga ljudska mana“.

Zadatak retorike, kaže Aristotel, sastoji se u pretresanju pitanja o kojima se savetujemo, ali o kojima nemamo strogo određena pravila, i u prisustvu takvih slušatelja koji nisu sposobni da sagledaju brojne okolnosti slučaja i da prate opširno izvođenje zaključaka, a ljudi se savetuju o onom što može biti i ovakvo i onakvo (1357a).

Polazeći od iskustva govorništva Aristotel nastoji da izdvoji ošte forme besedništva i da ukaže na to šta govornik mora imati u vidu da bi slušaoce ubedio u ono što želi. U prvoj knjizi svog spisa on pažnju posvećuje principima na osnovu kojih govornik svoje slušaoce nagovara da nešto prihvate ili odbace, da nešto hvale ili poriču.

Stagiratin polazi od toga da svaki govor ima tri elementa: *lice koje govori, predmet o kojem se govori i lica kojima se govornik obraća*. Na osnovu toga postoje po Aristotelu, i tri vrste govorništva: političko (savetodavno), sudsko i epideiktičko (pohvalno).

U političkom govorništvu ili se na nešto slušalac podstiče, ili se od nečeg odvraća; u sudskom govorništvu imamo optužbu ili odbranu, pošto u sudskom sporu jedna strana optužuje a druga se brani; u epideiktikom govoru ili se nešto hvali ili kudi.

Kada je reč o vremenu radnje o kojoj se raspravlja, u političkom govoru uvek se ima u vidu budućnost, jer ili da se na nešto nagovara ili od nečeg odvraća, uvek je reč o nečem što će se zbivati u budućnosti; u sudskom govoru, reč je uvek o nečem što se desilo u prošlosti, do epideiktikom govoru odgovara sadašnjost, jer govornici ili nešto hvale ili kude polazeći od postojećeg stanja.

Svaka od ove tri vrste govora ima različit krajnji cilj i pošto razlikujemo tri vrste govora, razlikujemo i tri njima različite, odgovarajuće svrhe.

Svrha političkog govora jeste korisno ili štetno, jer onaj ko podstiče, savetuje ono što je bolje, a onaj što odvraća, odvraća od nečeg goreg. Svrha govora u sudu jeste pravedno ili nepravedno delo, a svrha onih koji hvale ili kude jeste čast ili sramota.

Po mišljenju Aristotela cilj kojem svaki pojedinac i svi ljudi teže jeste sreća, tj. blaženstvo (*eudaimonia*). Sreća je blagostanje udruženo sa vrlinom, zadovoljstvo životom, ugodan na sigurnosti zasnovan život, ili posedovanje obilja i robova, s mogućnošću da ih očuvamo i da se njima koristimo. Po mišljenju većine ljudi sreću čini jedna ili više od tih navedenih stvari.

Delovi sreće su: plemenito poreklo, brojni i valjani prijatelji, bogatstvo, brojno i valjano potomstvo, lepa starost, tome se mogu dodati: telesne odlike (zdravlje, lepota, snaga, stasitost, telesna odlika u pogledu takmičenja, kao i slava, čast, sretna okolnost, vrlina ili njeni delovi (kao što su: razboritost, hrabrost, pravednost i trezvenost).

Aristotel kaže da će čovek biti sasvim zadovoljan životom ako bude posedovao i unutrašnja i spoljna dobra. Unutrašnja dobra su duševna i telesna dobra, a u spoljašnja dobra spadaju plemenito poreklo, prijatelji, bogatstvo (1360b).

Treba reći i to da je po Aristotelu cilj kojem govornik teži ono što je korisno, i govornik treba da savetuje kojim se sredstvima ono može postići, no kako je korisno ono što je dobro, on posebnu pažnju ovde posvećuje pojmu dobra.

Kako je dobro ono što se samo po sebi i radi sebe želi i radi, zbog čega neku stvar želimo, ono čemu sva razumom obdarena bića teže, Aristotel opširno izlaže premise iz kojih treba izvoditi metode uveravanja o dobrom i korisnom (1362a-1363b), kao i stupnjeve dobrog i korisnog (1363b-1365b), zatim društvena uređenja i karakteristike epideiktičkog govorništva (1365b-1368b) i o pretpostavkama na kojima počiva sudsko besedsništvo (1368b-1369b).

U drugom delu svog spisa Aristotel govori o ličnim svojstvima govornika kojima on može da zadobije poverenje slušalaca i tako postigne svoj cilj – da ih ubedi u ono što

smatra da je dobro za njih. Tu on pre svega ima u vidu uslove koji doprinose uverljivosti govora i raznim načinima delovanja na slušaoce. Aristotel posebno analizira ljubav i mržnju, blagost, strah, stid i bestidnost, dobročinstvo, sažaljenje, ljutnju, zavist, plemenito nadmetanje, karaktere, starost, zrelost; on ne ispušta iz vida ni osobine karaktera svojstvene bogatim ljudima, kao i ljudima na vlasti, da bi izlaganje nastavio navođenjem metoda uveravanja podesnih za sve tri vrste govora i ovo poglavlje završio svojstvima entimema i pobijanja, kao i greškama kojih se u besedi treba kloniti (1377b-1403a)

U trećoj knjizi *Retorike* Aristotel piše o izvorima iz kojih se izvode metode uveravanja, o načinu držanja govora (dikcija, stil i njegove vrste, sastavljanje i držanje govora, i strukturi besede). On upozorava da nije dovoljno da se samo izlože valjani argumenti, već je neophodno da se oni iskažu kako valja da bi se govorom ostavio određeni utisak (1403b-1420a).

Spis Aristotel završava ukazivanjem na epilog kojim se završava govor; da bi kraj govora bio efektan, kako bi u što većoj meri delovao na slušaoce, on preporučuje da treba koristiti reči bez veznika i kao primer navodi efektan završetak Lisijinog govora pisanog protiv Eratostena: „*Rekoh, čuli ste, delo je u vašim rukama, presudite*“.

Retorika u Rimu

Aristotelova *Retorika* nije bila toliko korišćena u antičko vreme, koliko to behu razna praktična uputstva namenjena govornicima. Jedno od prvih takvih uputstava pripada Anaksimenu iz Lampsaka (oko 340. godine pre n.e). To je i razumljivo ako se ima u vidu da je posle pokoravanja grčkih gradova od strane Makedonaca nestala retorika demostenovskog tipa, da je opao značaj retorike koja se koristila u sudskim sporovima, a da je na značaju dobila retorika negovana u školama gde se važbalo sastavljanje beseda za neke imaginarne sudske sporove.

U drevnom Rimu do procvata retorike dolazi u I stoleću pre n.e, pre svega, zahvaljujući velikom rimskom besedniku i filozofu Ciceronu od koga nam je sačuvano sadam traktata (napisanih između 85. i 44. godine pre n. e). Tome treba dodati i traktate Dionizija iz Halikarnasa; za obojicu ostaje karakteristično da su o besedništvu pisali po uzoru na grčke besede koje su u svojim nastupima i sami podražavali.

Rimska retorika je svoj vrhunac dostigla u Kvintilijanovom obuhvatnom spisu *Obrazovanje govornika* (*Institutiones oratoriae*)³⁵ u 12 knjiga, delu napisanom oko 95. godine n.e. gde se u besedniku vidi ideal čoveka, a

---

³⁵ Marko Fabije Kvintilijan: *Obrazovanje govornika*, Veselin Masleša, Sarajevo 1967.

besedništvo uzdiže iznad astronomije, matematike i drugih disciplina.

Ne treba gubiti iz vida da je besedništvo u Rimu od davnina bilo posebno cenjeno, a da su besednici sve vreme uživali veliki ugled. Smatralo se da u ratnim pohodima Rimljani služe otadžbini orujem, a u mirno doba besedama u Senatu i na narodnim skupovima. Katon Stariji (234-149, pre n.e), (kome dugujemo i prvo pominjanje pojma *kultura*), formulisao je ideal rimskog besednika rečima *Vir bonus dicendi peritus*, što bi značilo: „dostojanstven čovek, vešt u govoru“. *Vir bonus* ovde se odnosi na aristokratu. Ideal lepog besedenja u bliskoj je vezi sa političkim idealom, i kad behu osporeni ideal aristokratije i njene vrednosti, doveden je bio u pitanje i ideal besedništva.

Besedništvo grčkoga tipa dospelo je u Rim u vreme građanskih ratova, u doba kad se rađa rimska demokratija u borbi vojničkih slojeva (konjanici) i plebejaca protiv senatske oligarhije, te je besedništvo postalo glavno oruđe nižih slojeva.

Prve škole u kojima se učilo besedništvo u Rimu su počeli u II stoleću pre naše ere da otvaraju Grci koji su tu dospeli kao ratni zarobljenici, a potom i oni koji su tu dolazili kao slobodni učitelji koje je privlačio sve bogatiji Rim naspram, u to vreme, sve više propadajućih grčkih gradova. Nekadašnja kulturna „prestonica“ sveta Atina je tada sve više postajala provincija dok su sve veći sjaj dobijali Aleksandrija i Rim.

Delatnost učitelja besedništva nije se mogla dopasti aristokratski nastrojenom rimskom Senatu koji je čvrsto branio svoje privilegije i stari utvrđeni poredak, pa su u dva maha, 173. i 161. godine pre n.e, bili izdati ukazi o udaljavanju grčkih filozofa i besednika iz Rima³⁶.

To nije dalo neke trajne rezultate, budući da su se posle nekoliko decenija ponovo pojavili u Rimu grčki retori, ali, tada su se pojavili i domaći besednici koji su predavali na latinskom jeziku i grčku retoriku prilagođavali rimskim potrebama. Latinske besedničke škole su postale opasnije, pa je u Senatu protiv njih oštro ustao Lucije Licinije Kras, i u vreme kada je bio cenzor (92. godine pre n.e) izdao je ukaz o zatvaranju latinskih retoričkih škola. Međutim, to nije pomoglo jer su se Rimljani u takvoj situaciji okrenuli izučavanju grčke retorike, pa je sve više mladih ljudi počelo da odlazi na učenje u Grčku kod u to vreme najboljih učitelja.

Grčka je tada već uveliko bila rimska provincija i od 27. godine pre n.e. naziva se Ahaja i postaje stecište rimske omladine koja tu dolazi da dobije obrazovanje, te je u isto

---

³⁶Nešto slično desiće se i sedam vekova kasnije, kad vizantijski car Justinijan godinu dana nakon što je došao na presto bude iz Atine prognao filozofe, pravnike, retoričare i astrologe, zatvarajući istovremeno i njihove škole. Doduše, nakon nekoliko godina neki od njih će se i vratiti u Atinu, filozofi mahom iz Damaska (Sirija) gde su boravili nekoliko godina na tamnošnjem dvoru, biće im vraćena i ranija prava, ali vreme filozofije u Atini je nepovratno prošlo; tada je nastupilo jedno drugo, filozofiji nenaklonjeno vreme pod sve većom dominacijom hrišćanske kulture.

vreme imala funkciju i škole i muzeja lepih umetnosti; posebno su popularni Atina, ostrvo Rodos u Egejskom moru i gradovi u maloj Aziji, te od prvog stoleća pre n.e. rad učitelja u retoričkim školama plaća država. Putujući učitelji koji po grčkim gradovima demonstriraju svoje besedničko umeće postaju sve popularniji pa se II stoleće naše ere često naziva i „drugom sofistikom“ (čime se aludira na vreme sofista u V stoleću pre n.e).

Kako Grci u to vreme nemaju političke slobode, njihove besede su mahom epideiktičke (pohvalne). Besednici su proslavljali slavnu prošlost Helade, heroje iz drevnih mitova ili su slavili nekog od slavnih besednika, ponekad čak i Homera a ponekad i kritikovali kao u slučaju Diona Hrizostoma.

Sofisti i retori te epohe pomračuju slavu pesnika, te proza postaje vodeći žanr, ali, pod uticajem poezije protkana ritmom i ukrašena složenim retoričkim figurama postaje bliska poeziji.

a. Ciceron

Rimski govornik i državnik **Marko Tulije Ciceron** (106-43. pre n.e.), koji se hronološki nalazi otprilike na pola puta između Aristotela (384-322) i neoplatoničara Plotina (240-270), jedan je od najviše filozofski nastrojenih ljudi u tom međuvremenu i svojim složenim i eklektičkim mišljenjem ilustruje koristi i štete koje donosi novo doba.

Iako ga veličina njegovih uzora i širina ideja koje zastupa povezuje s velikim grčkim filozofima, njegova pažnja je ipak drukčije usmerena, on se više brine o tome kako stvari *izgledaju* slušaocu i daje više koncesija praktičnim potrebama nego što su to činili filozofi njegovog doba.

Ciceron je pripadao vojničkom staležu koji je u to vreme bio ekonomski jak, ali politički obespravljen; prvi momenat je ovaj stalež približavao visokim slojevima, drugi plebsu; u političkim borbama vojnički stalež je stalno bio čas na jednoj, čas na drugoj strani. Članovi Senata gledali su u ovom vojničkom staležu skorojeviće, plebs izdajnike. Ova situacija u najvećoj meri određuje sve borbe Cicerona na javnoj sceni.

Ciceron je bio svestrana ličnost: filozof, državnik, govornik, spisatelj. U politički život ušao je zahvaljujući svom govorničkom daru koji mu je doneo ugled i slavu. Rođen je u Laciju, ali je mladost proveo u Rimu, gde je slušao najveće tadašnje besednike Krasa, tragičara Akcija i grčkog pesnika Arhija kod kojih je učio čitanje pesnika; epikurejac Fedar, stoik Diodot, i akademičar Filon iz Larise bili su mu učitelji filozofije. Neko vreme družio se s državljenikom Mucijem Scevolom kako bi bolje upoznao rimske zakone.

Nakon tri godine advokatske prakse, uplašen pomalo i za svoju sudbinu, odlazi iz Rima u Atinu gde sluša Antioha iz Askalona, posećuje retoričke škole u maloj Aziji, a od 79. do 77. godine boravi na Rodosu gde kod Posejdonija uči

filozofiju, a kod Apolonija Molona besedništvo i izučava Demostena nastojeći da ga dosegne svojim umećem a u nastojanju da smanji i ograniči svoju preteranu patetičnost. Sam Molona negovao je azijski, kitnjasti stil, a dokaz njegove popularnosti jeste i to što je dve godine kasnije kod njega boravio i Cezar (75-74. god).

Plutarh kazuje kako je Apolonije, koji nije znao latinski, zamolio Cicerona da održi jednu besedu na grčkom; nakon što je govor završio, svi su ga prisutni hvalili, samo je Apolonije neko vreme ostao zadubljen u misli, a onda, budući da se Ciceron osećao nelagodno, kažu, rekao je: „Tebi se, Cicerone, divim i čestitam ti, ali sažaljevam Heladu zbog njene sudbine jer vidim da je jedina prednost koja nam je još preostala, rečitost, preko tebe, i ona pripala Rimljanima.“³⁷

Ciceron je s najvećim žarom nastojao da zaustavi propast Rimske republike i nadolazak epohe imperatora. Svoju beskompromisnu borbu platio je glavom; drugačije i nije moglo biti ako se pročita njegova druga *Filipika* protiv Antonija. Ako je protiv Katiline imao više sreće uspešno vodeći borbu protiv zaverenika, protiv Antonija i ostale dvojice trijumvira nije imao šanse. Možda je njegovoj surovoj smrti doprinela i neodlučnost u bekstvu iz Rima, ali sudbina ne beše naklonjena ni Katonu, ni Brutu ni Pompeju koji je prethodno proslavio tri trijumfa u osvajanju tri

---

³⁷ Plutarh, Ciceron, 5; III/ 305.

kontinenta staroga sveta³⁸.

U isto vreme Ciceron je, kao što sam već pomenuo, bio i učenik stoika Posejdonija (135-51) i njegovoj filozofiji, u duhu stoičkog platonizma, bio je i ostaće veoma blizak. Ako je teže odrediti zavisnost Cicerona od njegovog učitelja, lakše će se pokazati koji su to novi momenti koji ga razlikuju od prethodne helenističke tradicije.

Ciceronovim uspesima kao besedniku doprinela je veoma ozbiljna teorijsko-filozofska i retorička priprema, umetnički dar i veština da u slušaocima pobudi strasti i da ih potrese. Kad je reč o njegovom značaju za filozofiju, koji se ne može osporiti, treba ipak reći da je Ciceron bio izuzetan, besednički briljantan predstavnik antičke retorike; on nije pretendovao na to da izgradi sopstveni filozofski sistem već da grčku filozofiju izloži na latinskom jeziku i da ovoj da rimsku interpretaciju³⁹.

Ciceron sebe ističe kao sledbenika peripatetičara, no istovremeno želi da istakne kako su i on i peripatetičari zapravo sledbenici Sokrata i Platona. Istovremeno, Ciceron naglašava kako su Grci bili ili dobri filozofi ili dobri govornici, a nikako oba, a da ovo poslednje uspeva tek Rimljanima. Poredeći grčke i rimske pisce Ciceron kaže da

---

³⁸Pokazalo se da je politička mudrost velikog Licinija Lukula (118-56) bila daleko veća, i da se istorija nepravredno ponela prema ovom izuzetnom čoveku pominjući samo gozbe koje je priređivao, a zanemarila njegovo obrazovanje i vojničke sposobnosti u ratu s carevima Tigranom i Mitridatom, no to je posebna priča i o tome bih vam rado govorio jednom drugom prilikom.

³⁹Losev, 5/729.

je svako od njih bio uveren da je najbolji u svom rodu; i kada je reč o govorničkoj veštini Ciceron suprotstavlja sebi Marka Antonija. Zaključuje: koliko govornika toliko i vrsta lepoga govora (*De invent.*, II 12).

S druge strane, ne bi trebalo gubiti iz vida da Ciceron veći deo svojih misli duguje stoicima, posebno kada je reč o etičkom učenju ili o učenju o prirodi, pri čemu stoička filozofija prirode u najvećoj meri dolazi do izraza u njegovom spisu *O prirodi bogova* kao i u delu *O državi*; u dijalogu *O besedniku* on prigovara priprostim pravolinijskom mišljenju Sokrata koji je, kaže on, učio ljude da misle o predmetu a da metod ostave po strani. Ciceron se slaže da treba voditi računa o predmetu, ali misli da treba brinuti i o metodu prikazivanja. "Ma koliko govornik dobro razumeo predmet, ako ne ume da oformi i ugladi svoj govor neće umeti da se rečito izrazi ni o onom što razume".

Među stvarima koje treba da zna dobar govornik, Ciceron ističe poznavanje života i naravi, a manje su važne nejasnoće fizike i tananosti logike. Ako govornik upotrebi pravi metod i vešto pripremi temu za određenu priliku, govorene reči ostaviće utisak da zna čak i više od onoga od koga je (kao stručnjaka) to naučio. Ugladen čovek od pera voli da raspravlja o formi i da izgledu dâ rečitost. Misli ne mogu dobiti sjaj bez svetlosti jezika.

Ciceron je dao jedan od najvećih doprinosa tom tehničkom fondu u doba kad su pronađena trideset i tri estetička termina da bi se omogućila istančana kritika

stilskih svojstava. On je i skovao mnoge termine prenoseći u književnost prvenstveno moralna i fiziološka svojstva. Na taj način je potkrepljivao tezu da je *kako - sve u svemu*.

Za Cicerona *kako* dolazi posle *šta* i *kada*. On je svestan važnosti znanja i prisnosti s najboljim tradicijama. On prevazilazi gledište obrazovanog konzervativca o tome kako su znanje i disciplina potrebni dobrom govorniku i ocrtava jedan ideal: ambiciozan govornik treba da se upravlja ne prema nekom empiričkom uzoru, nego prema jednom uzvišenom obrascu smeštenom u sopstvenoj duši. On mora slediti tu unutrašnju formu isto kao što je Fidija vajajući svoga Zeusa ili Atinu više kopirao zamišljene idealne forme nego neke stvarne modele.

Po tom priznavanju značaja umetničke mašte u stvaranju umetničkog dela, Ciciren se odvaja i uzdiže iznad rimskih sastavljača retoričkih pravila. On umetnosti govorništva pripisuje sve vrline tadašnje umetnosti. Istovremeno, Ciceron govorništvo suprotstavlja poeziji u tom smislu što besedništvo uvek u sebi sadrži ideal, dok poezija ima u sebi i niz drugih zadataka.

Priznajući da je za govornika posebno važno da govori pravilno i jasno (što su karakteristike klasičnog govorništva), Ciceron ističe da je najvažnije "govoriti lepo", koristeći sjajne reči i sjajne slike; on smatra da je savršena ona filozofija koja o složenim stvarima govori temeljno i lepo (*copiose et ornate*) [*Tusc. disp.*, I, 4,7]. Od lepote Ciceron traži umerenost, i kad je reč o besedničkom stilu, on nije ni

za atički ni azijski, već nastoji na naše sopstveni stil različit od ova dva. U vreme Avgusta "pismeni", "mrtvi" aticizam pobedio je živi helenistički jezik azijata.

Već je ranije utvrđena zavisnost Cicerona od Antioha i Seneke. Antioh je tvorac alegorije o tome kako je Atina rodivši se iz glave Zeusa simbol ideje kao misli boga. Ta ideja je važna: umetnik koji je do tih vremena toliko kopirao i podražavao sada se javlja nosiocem onog što će se u nemačkoj klasičnoj estetici zvati idealom. Sam izraz "podražavanje" sada dobija drugostepeno začenje; nije više samo demijurg tvorac ideja već se odnos odraza k praliku interpretira kao portretisanje ili kao otisak u vosku.

Kada Ciceron piše o rečima i kaže kako ih mi uzimajući neposredno iz života oblikujemo i slepljujemo po svojoj volji, postupajući isto kao što činimo s mekim voskom (*De orat.*, III 45, 177), onda u tome treba videti stvarnu "pripremu" sve potonje neoplatonističke estetike. No, vratimo se Ciceronovoj političkoj delatnosti koja se sve vreme prepliće sa besedničkom.

Nakon pobede nad Veresom, možemo pratiti uzlaznu liniju u Ciceronovom napredovanju da bi nakon sedam godina (63. godine) bio izabran za konzula. Tada se desio pokušaj velikog državnog prevrata koji je organizovao Katilina sa grupom zaverenika. Ciceron imajući i posebno velika ovlašćenja, podršku Senata i naroda, osujetio je zaveru; Katilina je pobjegao, deo zaverenika bio je pogubljen, a Ciceron proglašen za „oca otadžbine“.

Ciceron je mislio da je time ispunio svoj željeni cilj, jedinstvo sveg naroda; no, čim je neposredna opasnost prošla svi su počeli da idu na svoju stranu: aristokrate nisu htele da svoje interese potčine interesima drugih, a demokrate nisu Ciceronu oprostile pogubljenje pobunjenika koji su bili poreklom iz naroda; tako je počela da se odvija silazna linija u Ciceronovom životu. Posle samo pet godina, *otac otadžbine* bio je prognan u Tesaloniki, da bi se nakon godinu i po dana trijumfalno vratio, no postaje svestan neostvarljivosti svojih političkih ideala i posvećuje se pisanju knjiga: *O besedniku* (55. g), *O državi*, *O zakonima* (54-51. godina).

Godine 51. Ciceron postaje namesnik u provinciji, godinu i po dana zavodi red među razbojničkim plemenima; za to vreme Cezar pokorava Galiju i s vojskom se vraća u Italiju i traži vlast; suprotstavljaju mu se senatorska aristokratija i umerena demokratija na čelu s Pompejem i tako počinje građanski rat. Senat je opet dao punomoćja Ciceronu, ali, on nije hteo da stane ni na jednu stranu; u njemu su se sukobili filozof i političar. Počeo je da se kreće između Cezara i Pompeja, ali ga ne slušaju ni jedan ni drugi. On je uz Pompeja, ali posle Pompejevog poraza (Cezarove pobede) kod Farsala, jasno mu je da je s republikom završeno; skoro godinu dana živi u Brindiziju (Italija) znajući da mu je opet neizvesna sudbina. Cezar mu 47. godine dozvoljava da se vrati u Rimi i Ciceron se posvećuje isključivo literaturi, ostavljajući po strani politiku.

Marta 44. godine ubijen je Cezar; dok Antonije (83-30. g. pre n. ere) zagovara diktaturu, devetnaestogodišnji Oktavijan (63. g. pre n.ere – 19. g. n. ere) (posinak Cezara) je na strani Senata i republike. Na toj strani je i Ciceron i u zimu i proleće 44-43. godine pre n.e. drži u Senatu 14 „filipika“ (po uzoru na Demostena) protiv Antonija. Uprkos porazu, Antonije će stupiti u savez sa Oktavijanom i Markom Lepidom (89-13. godine pre n. ere) (sklopiti drugi trijumvirat (43-33)) i trijumviri će u Rimu preuzeti vlast. Ostalo je samo da se razračunaju sa političkim protivnicima, a među prvima biće ubijen Ciceron, 6/7. decembra 43. godine pre n.e. Ubio ga je centurion Herenije; Odrubljenu glavu Cicerona i njegovu desnu ruku kojim je ovaj pisao svoje *Filipike*⁴⁰, Antonije je izložio na Forumu, a oko njih je igrala njegova žena Fulvija (koje je prethodno, dok je glava Cicerona bila na stolu jezik besednika izbola iglama)⁴¹. Plutarh kaže da je od tog prizora Rimljane obuzimala jeza jer im se činilo da ne gladaju lice Cicerona nego sliku Antonijeve duše.⁴²

Sudbina na kraju neće biti naklonjena ni Antoniju koji će posle lepih godina provedenih s Kleopatrom, a nakon poraza kod Akcija, izvršiti u Aleksandriji samoubistvo da

---

⁴⁰Ciceron je sam svoje govore protiv Antonija nazivao *Filipikama* po uzoru na Demostenove *Filipike* – govore Demostena protiv Filipa II Makedonskog.

⁴¹Da biste ovo do kraja razumeli, morate pročitati drugu *Filipika*Ciceronovu protiv Antonija. Da je neko o vama izgovorio sve ono što je o Antoniju rekao Ciceron u Senatu, i vi bi s njim postupili kao Antonije s Ciceronom.

⁴² Plutarh, Ciceron, 49. III/330.

ne bi Oktavijanu pao u ruke; u svakom slučaju samim svojim samoubistvom stao je u red odgovornih velikih Rimljana.

Nakon smrti Cicerona i kraja rimske republike dolazi i do opadanja značaja političkog besedništva, ali je zato dobilo na značaju pohvalno besedništvo (među govorima te vrste je pohvalna beseda Plinija imperatoru Trajanu), kao i sudsko. S pobedom monarhije ponovo se obnavljaju retoričke škole u Rimu i stiču veliku popularnost. Osnovni oblik obučavanja u tim školama beše recitovanje, sastavljanje beseda na zadatu temu. Retoričke škole nastavile su da deluju do samog pada zapadne Rimske imperije (476. n.e) a ponegde i kasnije.

b. Kvintilijan

Marko Fabije Kvintilijan (35-100. n.e) znameniti je besednik i autor nadasve poznatog dela u 12 knjiga "*Obrazovanje govornika* (Institutiones oratoriae)"; rođen je u Španiji, no njegova retorska delatnost odvijala se u Rimu, u vreme imperatorâ iz porodice Flavija⁴³, u vreme kad pesnici podražavaju Vergilija a besednici klasicizam epohe Cicerona čime se nastojao restaurisati literarni neoklasicizam, što je zapravo ništa drugo, do reakcija na krajnosti i dekadentnost koji određuju vreme Nerona.

---

⁴³ Dinastija Flavijevaca, čine je tri rimska imperatora Vaspasijan, Tit i Domicijan koji su vladali od 69. do 96. godine naše ere;
https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%8F_%D0%A4%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%B5%D0%B2

Treba imati u vidu i razmere slave Kvintilijanove već za njegova života: Plinije i Marcijan su ga smatrali gordošću Rima, imperator Domicijan ga je izabrao za nastavnika svojih potencijalnih naslednika. Iako Kvintilijanovo delo beše ograničeno školskim okvirima, ono je u isto vreme bilo izuzetno uticajno te je u doba prosvetiteljstva, za njega do te mere narastao interes da je smatran najvećim autoritetom antike.

Kvintilijan, poput i drugih njegovih savremenika postavlja sebi pitanje zašto je došlo do opadanja besedničkog umeće nakon Cicerona. Uzrok je nalazio u neadekvatnom vaspitanju mladih besednika. O tome piše u spisu *O uzrocima degradacije besedništva* koji nam nije sačuvan, ali je do nas došao njegov glavni spis u dvanaest knjiga gde on nakon dvadesetogodišnjeg predavačkog iskustva izlaže program idealnog obrazovanja mladog besednika.

Već pomenuta Katonova deviza *vir bonus dicendi peritus*, ostaje i Kvintilijanov ideal, mada ga tumači drugačije: da bi besednik bio plemenit čovek, neophodno je razvijati njegovu moralnost, a da bi bio vešt u govoru, neophodno je razvijati njegov ukus. Uostalom već sâm naslov njegovog spisa ukazuje na njegovo neposredno oslanjanje na Cicerona, budući da ne govori o lepoti govora, već o obrazovanju govornika. Na tragu Cicerona Kvintilijan uspon besedničkog umeća ne vidi u tehnici govora, već u ličnosti besednika.

Međutim, između dva najveća rimska besednika i teoretičara govornništva postoji i bitna razlika: dok se Ciceron bori protiv retoričkih škola i zalaže za praktično obrazovanje na trgu i u senatu (gde govornik uči od drugih i nastavlja da se tu usavršava sav život), dotle Kvintilijan retoričku školu stavlja u središte celokupnog obrazovnog sistema.

Ako *Retorika* Kvintilijana i nije do kraja originalna, budući da se oslanja na niz sličnih dela njegovih savremenika kao i prethodnika, činjenica je da imamo za posla s delom koje je do kraja sistematično i strogo promišljeno; tu nalazimo izloženo svo iskustvo antičke retorike, premda se današnji čitaoci Kvintilijana najčešće zadržavaju na pravilima, na rezultatima, na šemama koje još dopiru do nas.

Ovome u prilog govori i sam njegov spis, budući da se u devet od dvanaest knjiga izlaže tradicionalna retorička nauka, a da se filozofiji, istoriji i pravu posvećuje samo tri glave poslednje knjige (XII, 2-4). Dok Ciceron smatra da besednik treba da bude mislilac, Kvintilijan od njega zahteva da bude stilista; dok je za Cicerona glavni sudija uspešnosti besednika sam narod, dakle, njegovi slušaoci, Kvintilijan, živeći u drugom vremenu, za kriterijum velične besednika navodi mišljenje znalaca literature. Ono što ih možda i najviše razlikuje to je s jedne strane optimizam kojim je zadojen Civeron i koji očekuje nadolazak zlatnog doba retorike, dok je Kvintilijan svedok opadanja značaja retorike, i kako je njen zlatni vek za njim, on nastoji samo

da ga koliko je moguće očuva i restauriše. Sa zahtevom da se još jednom pređe već pređeni put, Kvintilijan osuđuje besedništvo na epigonstvo.

Pre svega, Kvintilijan ističe opštevažecu misao antike da je za posedovanje oratorske veštine neophodno posedovanje pravila i obučenost u njihovom korišćenju. Obučavanje je tu iste vrste kao i obučavanje vojskovođe. Ako je starogrčki orator Lisija smatrao da je krasnorečivost rezultat samo prirodnog dara, Kvintilijan pobija takvo mišljenje. Oratorsko umeće je do te mere složena stvar da ne može biti prirodni dar, ali nije ni samo obično umeće ubeđivanja. Ubeđivati se može i pomoću novca ili uz pomoć sile, ali i spoljašnjim izgledom (kako je to činila lepotica Frina). Oratorskom umeću je svojstveno da ono ubeđuje pomoću lepe reči.

Da bi odredio retoriku, Kvintilijan je prinuđen da klasifikuje i same umetnosti (II, 8); jedne nauke (umetnosti) su teorijske i to su one koje ne prelaze u delovanje (astronomija), dok druge su praktične, a treće poetičke jer za rezultat imaju neki proizvod (i tu on ubraja slikarstvo). Retorika spada u drugu grupu mada se može koristiti metodama ostalih dveju grupa. Ova podela na teorijska, praktična i poetička umeća, kao što je poznato, ima poreklo kod Aristotela.

Kvintilijan vlada svom poznatom do njegovog vremena retoričkom literaturom; kako je glavna stvar retorike delovanje pomoću reči, on mnogo govori o

intonaciji, o pravilnom disanju, o gestikulaciji, držanju tela, o mimici lica. Najveći Kvintilijanovi uzori na čijim delima se oslanja i njegovo učenje jesu *Aristotel* (terminologija u rimskoj varijanti) i *Ciceron* (pod čijim je neposrednim uticajem čitava Kvintilijanova koncepcija smešnog).

Svoj cilj, po njegovom mišljenju, besednik može dostići isključivo sopstvenim radom; cilj je da se ovlada psihom slušalaca, da se u njima probude osećanja i strasti. Sasvim je stoga razumljivo što Kvintilijan posebnu pažnju pridaje *fantaziji*: onaj ko dobro sastavlja likove (*imagines, visiones, phantasias*), taj će biti najjači i kad je reč o afektima; toga smatraju čovekom s "dobrom fantazijom", jer bolje od svega predstavlja sebi stvari, glasove i radnje koji se odnose prema istini (VI, 2, 29; XII 10; VIII 3, 61).

Nadalje, Kvintilijan govori o raspoloženju (*dispositio*), izražavanju (*elocutio*), o jasnosti (*perspicuitas*), o sposobnosti izbegavanja tamnoće u izražavanju kao i o ukrasima (*ornatus*), i pritom jednako veliku pažnju pridaje učenju o figurama i kompoziciji reči.

Kada je reč o savetima budućim besednicima, Kvintilijan polazi od izbora knjiga za čitanje, jer sposobnost dobrog govora postiže se čitanjem, pisanjem i čestim upražnjavanjem oratorske prakse na sudu. Interesantno je da Kvintilijan ukazuje na "korist" od čitanja poezije jer se tu može naći uzvišenost teme i veličanstvenost reči, te dostojanstvenost u karakterima heroja (X, 1, 27). Naslada što se dobija čitanjem poezije deluje osvežavajuće na

govornika čiji bi talenat inače potamneo od svakodnevnih reči (28).

Kvintilijan nastoji da napravi jasnu razliku između poezije i besedničkog umeća: poezija daje nasladu i ona često pribegava neverovatnom i izmišljanju, dok besednici treba da razrešavaju važna pitanja i da streme pobedi, te stoga oružje oratora ne sme da otupi i potamni u nedeljanju. Kvintilijan u poeziji očigledno vidi čistu, nezainteresovanu umetnost, dok je govorničko umeće po njegovom shvatanju oblast praktične delatnosti, te je, shodno tome, retoru potrebna žilavost vojnika a ne mišićavost atlete.

Kad je o podražavanju reč, a o čemu se ranije mnogo raspravljalo i koje beše viđeno ili kao pretpostavka umetnosti (Aristotel) ili kao nešto strano umetnosti (Platon), Kvintilijan ističe neophodnost podražavanja. Podražavanje je nešto potpuno prirodno jer je na taj način ustrojen i sav naš život pošto mi želimo da činimo ono što odobravamo kod drugih (X, 2,2). Kako se do ideala ne može dospeti neposredno, prirodnim putem, neophodno je da se ide putem podražavanja. Podražavanje ne sme biti bezumno jer bi se tako ljudima zakrio put ka novim otkrićima kojima privlači čoveka njegov "prirodni instinkt" (2, 6). Treba se koristiti iskustvom a ne tuđim rezultatima; Kvintilijan je protiv bukvalnog kopiranja koje insistira samo na istovetnosti s originalom; kada se ne bi težilo nečem višem od samo prostog podražavanja ljudi bi vodili žalostan život. Iz samog podražavanja ništa ne može nastati (2.9). Po svojoj suštini podražavanje je teže no sazdanje novog; senka se

ne identifikuje s telom, niti portret s živim likom.

Na osnovu svega toga, moglo bi se zaključiti da Kvintilijana ne interesuje ontološka suština podražavanja već njegova uloga u proizvođenju umetnosti; on nastoji da umetničku formu oseti „iznutra“ i to ukazuje na nastojanje da se zahvati živ estetski doživljaj.

Ako bismo hteli da na neki način ukažemo na Kvintilijanov nesporni doprinos teoriji besedništva, tada bi trebalo ukazati na to da on nastoji da razgraniči filozofiju i retoriku: filozofija nastoji da pronade istinu a retorika nastoji da nađe najbolji način ubeđivanja slušalaca, a time se on opet na određen način nalazi na tragu Aristotela.

U Kvintilijanovu zaslugu spada i to što se zalagao za omasovljenje retoričke profesije i otkrivanje velikog broja grčkih i latinskih retoričkih škola, kao i precizno razradenu teoriju besedništva i stvaranje kanona od deset antičkih najvećih govornika.

Konačno, njemu pripada i zasluga za obrazovanje i učvršćivanja *trivijuma*, skupa predmeta u koje su spadali gramatika, retorika i dijalektika (logika) koji od tog vremena čine osnovu humanističkog obrazovanja.

d. Sledbenici Kvintilijana

Besedništvo helenističke epohe, u vreme nakon Cicerona i Kvintilijana, sledi kako strogo klasičnu, atičku, tako i kitnjastu, azijsku tradiciju i zato u doba Rimske imperije postoje dva perioda kada cveta besedništvo: II stoleće kada deluju Dion Hrizostom i Elije Aristid, i IV stoleće kojim dominiraju Libanije, Himerije i Temistije.

Besednik, filozof i istoričar *Dion Hrizostom* (40-120) poreklom je bio iz male Azije, iz grada Prusa (kasnije Burza), na obali Mramornog mora, iz istog grada u kojem je rođen kasnije Himerije, ali je mladost i zrele godine proveo u Rimu u vreme Flavijevaca; u vreme imperatora Domicijana (81-96) bio je prognan i četrnaest godina je boravio u izgnanstvu, baveći se fizičkim poslovima lutajući kao kinik. Nakon pogibije Domicijana (96. g. naše ere), kada je došao na vlast imperator Nerva (96-98), prvi iz pet imperatora Antoninov⁴⁴, Dion se vratio u Rim, postao uvažan, bogat i poštovan nastavljajući da putuje po čitavoj Imperiji nigde se pritom dugo ne zadržavajući.

Dion Hrizostom je bio besednik i erudita sa solidnim poznavanjem filozofije i slobodnih umetnosti, a posebno se

---

⁴⁴ Dinastija Antonina je treća po redu dinastija od početka principata i vladala je Imperijom od 96. do 192. godine naše ere i čine je šest imperatora: Nerva, Trajan, Hadrijan, Antonije Pije, Marko Aurelije (Lucije Ver, kao saupravljač) i Komod. To je i najstabilniji period Rimske imperije.

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B8%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%8F_%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2

bavio literaturom; kada je reč o filozofiji, treba reći da je bio eklektičar pod uticajem kako stoika tako i kinika. Sačuvano je oko 80 beseda koje se smatraju obrascem perioda druge sofistike (helenska renesansa I-II stoleće naše ere) i koje se bave etičkim socijalnim i političkim pitanjima, kritikom naravi i kulturnog i političkog života njegovog vremena kao i literaturom i umetnošću.

Njegova *Olimpijska beseda* pisana je u slavu Fidiije, a *Trojanski govor* ima za temu mit o Trojaskom ratu ispričan s humornom notom, ali briljantnom logikom i usmeren je protiv Homera i pesničke umetnosti. Po mom dubokom uverenju reč je o jednoj izuzetnoj besedi, slajnoj kombinaciji čvrste logike i velike ironije.

Kada je reč o samom stilu, treba ponoviti da su već savremenici Diona Hrizostoma isticali kako je on očistio jezik od vulgarizama, otkrivajući put čistom aticizmu u čemu će ga slediti ***Elij Aristid*** (117-189) koji je takođe bio poreklom iz male Azije i koji je poput Diona takođe mnogo putovao, a s besedama nastupao na Istamskim igrama i u Rimu. Kada je njegov rodni grad Smirna nastradao od zemljotresa, ubedio je Imperatora Marka Aurelija da pomogne obnovu Smirne pa su mu sugrađani podigli bronzanu statuu u znak zahvalnosti i zvali ga osnivačem Smirne.

Autor je jednog poznatog traktata iz retorike i 55 beseda koje su došle do nas, od kojih su neke nalik poslanicama, dok druge više su vežbe na istorijske teme,

kao i na teme Isokrata i Demostena.

Među njegovim besedama najpoznatije je *Pohvala Rimu* (oko 160. godine) u kojoj veliča rimski državni sistem koji u sebi spaja prednosti demokratije, aristokratije i monarhije; među sačuvanim besedama nalaze se i one posvećene grčkim bogovima Zevsu, Posejdonu, Atini, Dionisu, Asklepiju... i u njima nalazimo alegorijska tumačenja drevnih mitova, mada se osećaju i uticaji novog vremena koji su posledica prodora kultova koji su u Heladu dolazili sa Istoka.

Elijeve besede ne behu improvizacije; on ih je spremao dugo i temeljno, nastojeći da podražava manir antičkih besednika iz IV stoleća pre n.e, mada su mu neke od beseda u azijatskom stilu. O sebi je on imao visoko mišljenje, smatrajući da u sebi sjedinjuje vrline Platona i Demostena; potonje vreme ga je ocenilo samo kao senku velikih antičkih besednika.

U vreme koje je sledilo dolazi do zalaska helenskog besedništva, a što ima uzrok u borbi antičke religije i antičkog pogleda na svet s nadolazećim hrišćanstvom. Među najznačajnijim ličnostima pozne helenske retorike bio je i imperator-filozof **Julijan** (322-363), koji je zbog svoje borbe protiv hrišćana proglašen otpadnikom. Njegov savremenik i uzor bio je najveći poznoantički retor, predstavnik mlade sofistike, jedan od učitelja Jovana Zlatoustog, sholarh retoričke škole u Antiohiji **Libanije** (*Λιβάνιος*) (314-393).

Libanije je poreklom iz Antiohije, rođen u porodici

koja je pripadala srednjem staležu, no otac mu je rano umro te ga je vaspitala i odgajila majka; nije se ženio i sav se posvetio pozivu retora i sholarha; u prvo vreme učio je u Antiohiji, kod Zenobija, a potom u Atini kod Diofanta (336-340); povremeno je predavao u Konstantinopolju (odakle je zbog zavisti kolega morao da ode, a onda, od 345. živeo je u Nikomediji. U Antiohiju se vratio 353. i bio službeni sofist grada o gradskom trošku, narednih četrdeset godina, do svoje smrti. Nakon udara munje koji je preživeo 334. Libanije je patio od povremenih glavobolja i nesvestice. Godine 383/384. izabran je za počasnog prefekta što mu je omogućilo da se kreće u najvišim krugovima Imperije, ali u Antiohiji ga nisu mnogo voleli, a što je normalno za život u svome rodnom kraju, te je umoran od bolesti i borbi sa svojim neprijateljima, razočaran životom i njegovim posledicama, umro na vrhunci svog stvaralaštva.

Kada se govori o Libaniju kao retoru, treba reći da je on dobio odlično grčko obrazovanje, da je od detinjstva izučavao grčke besednike, posebno Demostena, da je odlično poznao klasične pesnike i filozofe, i pisao odličnim grčkim jezikom, retorički ukrašenim, bez praznih fraza. Rimski duh bio mu je stran, nikome nije savetovao da ide u Rim, latinski jezik mu je bio skoro nepoznat, a savremenici su ga nazivali „malim Demostenom“.

Hrišćanstvo mu je bilo strano i bio je privrženik paganskih bogova; zato mu je imperator Julijan bio ideal; bio je ogorčen što su mnogi od njegovih učenika prešli u hrišćanstvo poput Jovana Zlatoustog; pred smrt je govorio

da bi školu ostavio Zlatoustom „da ga nisu kidnapovali hrišćani“.

Za Libanija su u životu postojali samo rad i stvaralaštvo. Bio je emotivan, interesovali su ga samo učenici, njihovi roditelji, i kolege. Posedovao je izuzetno pamćenje i izvanredan glas te su besede koje je čitao bile veliki umetnički doživljaj. Iako obrazovan, nije bio karijerista i smatrao je da će mu talenat i umeće automatski obezbediti i uspeh (a što je zapravo, velika zabluda).

Zato je pogrešio u proceni i nije bio u Atini izabran za sholarha vodeće retoričke škole te je tamo bio izabran Proeresije. Nakon poraza, stvorio je krug oko sebe u Antiohiji. Libanije je kao retor i sholarh komunicirao s imperatorima i najvišim krugovima prestonice, ali je svoj mir i zadovoljstvo nalazio jedino u školi i među učenicima.

Škola. Libanije je imao svoju školu u Antiohiji gde ga je posetio Julijan (362) koji se već od ranije koristio tekstovima njegovih beseda. U školi Libanija, koja je bila veoma popularna i kad je škola bila na vrhuncu imala je 130 do 200 učenika, posebno se izučavao Homer i velikani antičke proze.

Imperator Julijanom koji mu je dao čin kvestora i njemu je za života posvetio nekoliko beseda, a nakon smrti panegirik; u dobrim odnosima bio je i sa hrišćanskim vlastima, posebno se imaju u vidu hrišćanski imperatori Valent i Teodosije.

Libanijeva retorička škola u Antiohiji bila je jedna od najvećih škola druge polovine IV stoleća. U prvo vreme škola je bila u hramu Sudbine, to beše hram Kaliope, zaštitnice grada i tada Libanije još nije imao mnogo učenika, pa je nastavu držao ponekad i u svojoj kući; kasnije je počeo da koristi zgradu Teatrona kako za besede tako i za predavanja. Među učenicima bili su mu već pomenuti Jovan Zlatousti, zatim, Vasilije Veliki i Grigorije Bogoslov (retor iz Atine) a možda i Amijan Marcelijan.

Libanije je smatrao da retoričko umeće može znatno delovati na vlast u Imperiji i u njegovo vreme mnogi retori i filozofi bili su u provincijskoj i imperatorskoj administraciji zahvaljujući svojoj profesionalnoj delatnosti.

Radovi. Libanije je ostavio za sobom veliki broj beseda, koje su bile poznate već i za njegova života, zahvaljujući organizovanom radu niza prepisivača; filozofski bio je blizak stoicizmu i kad je o besedništvu reč, posebno hvali stil Demostena koji jedino može čoveka stvoriti blagorodnim. Njegov svet jeste svet grčkih ideala i likova, svet velikih mislilaca, besednika, pesnika i pisaca drevne Helade, svet helenskih bogova i mermernih hramova. Hrišćanstvo za njega beše mračna sila koja je pogubno delovala na lepotu koju je stvorila helenska kultura.

Sačuvano nam je 105 beseda i prigodnih govora i 1544 pisama, autobiografija, biografija Demostena i niz školskih vežbi. Među njima posebno mesto imaju panegirici

imperatorima Konstantinu i Konstanciju (348), pohvala žiteljima Antiohije, 6 beseda u čast imperatora Julijana, no među govorima spadaju i oni o stanju u zatvorima, o izdržavanju vitezova, o zaštiti glumaca pantomimičara kao i protiv nedobronamernih ljudi prema njemu.

Temistije (317-390) je bio sin poznatog profesora filozofije Jevgenija. Obrazovao se prvo u Neokesariji (gde je u to vreme predavao Vasilije Neokesarijski (otac Vasilija Velikog) a zatim u Konstantinopolju gde se sredinom tridesetih godina preselila njegova porodica.

U mladosti je predavao filozofiju i retoriku u raznim gradovima Male Azije, u Nikomediji (342-343), Ankiri (344-347), da bi kad je postao slavan sa dvadeset pet ili trideset godina bio pozvan u Konstatinopolj da održi pozdravni govor imperatoru Konstanciju. Nakon tog govora Temistije je postao slavan u Konstantinopolju kao što je pre njega bio slavan Libanbije u Antiohiji i od 345. predavao je u Konstantinopolju do kraja života.

Između 347. i 355. osnovao je u Konstantinopolju filozofsko-retorsku školu; za razliku od Libanija on se profesionalno bavio filozofijom i na popularan način izlagao radove Aristotela, iako su u njegovoj filozofiji veoma prepoznatljivi Platonovi uticaji.

Nakon nekog vremena ostavio je nastavu i prešao da radi u državnoj službi. Imperator Konstancij (337-361) mu je obezbedio izbor za člana Konstantinopoljskog senata gde je bio *princeps senatus* do kraja života a u njegovu dužnost

je spadao i izbor novih senatora. Porede nastave i literaturne delatnosti Temistije je bio i državnik, blizak imperatoru Teodosiju I (379-395) i njegov savetnik (kao i ranije Konstancija), koji ga je nagrađivao u više navrata.

Sačuvane su nam 34 besede Temistija koje se bave filozofijom, državnim pravom i teorijom retorike u kojima se neprestano sreće njegov omiljeni pojam *filantropija* (čovekoljublje); iako nije primio hrišćanstvo, njega su hrišćani veoma poštovali, a među njima bio je i Grigorije Nazianski koji ga je nazivao „carem govora“.

Pored beseda u filozofsko nasleđe Temistija spadaju njegovi komentari Aristotela: sačuvana su nam tri komentara o Aristotelovim spisima *Fizika*, *O nebu* i 12. knjizi *Metafizike*, a koji su do nas došli u hebrejskom prevodu sa arapskog jezika. Nisu se sačuvali komentari spisa *Kategorije*, *Prva analitika*, *O nastajanju i nestajnju*, *Nikomahova etika*. Njegovi radovi imali su znatan uticaj na pozne antičke i vizantijske filozofe budući da su mu dela bila poznata kako na latinskoma Zapadu tako i na arapskom Istoku.

Savremenik Libanija i Temistija **Himerije** (310/315-386), predstavnik treće sofistike, poreklom je iz Vitinije, a najveći deo svog života proveo je u Atini gde je u početku izučavao retoriku, potom dobio državljanstvo i bio član Areopaga, a samo kratko vreme boravio je u Konstantinopolju na poziv Julijana. Za razliku od Temistija Himerije je bio isključivo retor i nije imao nikakvog interesa

za filozofiju; filozofsku problematiku nalazimo samo u jednoj besedi protiv Epikura koji se okrivljuje da je retor i bezbožnjik. Kao nastavnik retorike bio je veoma popularan i kod njega su retoričko obrazovanje dobili mnogi hrišćanski mislioci, kao Vasilije Veliki i njegov brat, već pomenuti Grigorije Nazianski.

Himerije je sledio antičku tradiciju, mada u njegovim govorima koje nije odlikovala velika dubina, vidni su tragovi i aziatskog stila što se vidi posebno po obilnoj upotrebi retoričkih figura i poetskih obrta. Treba još reći da je Himerije bio znalac antičke lirike (zahvaljujući njemu, do nas su došli neki fragmenti Sapfo, Pindara i Simonida) i da u njegovim besedama nalazimo prepričana mnoga dela klasične grčke poezije, po čemu je on dragocen izvor za proučavanje istorije grčke literature.

Žanr javnog govora jeste veliko dostignuće antičke epohe i on nije prestao da postoji kad je antička kultura dospela do svoga kraja, već je nastavio da traje i dalje, ali u novim oblicima.

Poznohelenistička i srednjovekovna retorika

Tokom rasprava hrišćana i pagana značajno mesto je dobilo i besedničko umeće tokom IV i V stoleća n.e, i među vodećim hrišćanskim besednicima svakako je Jovan Zlatousti. No, odmah treba reći da srednjovekovna retorika ne donosi ništa novo i da tu ne nalazimo ništa čega već nema kod antičkih klasika, pre svih, kod Aristotela i Cicerona (posebno na hrišćanskom Zapadu).

Besednička pravila do posebnog izraza dolaze u sastavljanju pisama i propovedi i to pre svega stoga što se pojam *retorika* počinje poklapati s pojmom *literatura*, a neposredna posledica toga je da retorika sve više zamenjuje poetiku koja tokom srednjeg veka pada u zaborav. U isto vreme, srednjovekovna retorika je sačuvala značaj potrebe ubeđivanja, koje joj je bilo i od ranije osnovni zadatak, a s namerom da *uči, pobuđuje i zabavlja (docere, movere, delectare)*.

Kako je predmet retorike u srednjem veku bilo izgrađivanje literarnog dela (propoved, pismo), srednjovekovni teoretičari su iz antičke retorike preuzeli tri elementa (od pet, koliko nalazimo u klasično doba).

Kao prvi bitan elemenat jeste *invencija* (*inventio*), sopstveno nalaženje ideje koje je rezultat stvaralačkog procesa. Invencija pretpostavlja postojanje talenta, mada

sama po sebi jeste čisto tehnički postupak. Zakoni invencije određuju odnosc pisca prema materijalu koji obrađuje, te se podrazumeva da svaka misao, svaki predmet mogu jasno biti izraženi rečima i isključuje se svaka neizravnost.

Invencija omogućuje da se pređe od implicitnog na eksplicitno (amplifikacija). Najrašireniji metod bio je metod opisivanja (*descriptio*) koji je tokom XIII stoleća postao kao metod jedna od glavnih karakteristika romana.

Drugi bitan element jeste dispozicija (*dispositio*) koja je propisivala raspored delova. Sama ova metoda nije bila precizno razrađena tako da nije uvek bilo najjasnije na koji način se postiže ravnoteža i harmoničnost u nekom dugom tekstu.

Treći element beše elokucija (*elocutio*), način kako da ideje, dobijene putem invencije i organizovane posredstvom dispozicije, dobiju jezičku formu. To beše neka vrsta normativne stilistike s nizom delova, među kojima su se isticali načini ukrašavanja, ukrašavanje sloga (*ornatus*), drugim rečima, radilo se o svojevrsnoj teoriji retoričkih figura.

Isidor Seviljski

Svaki, ma kako kratak pregled istorije retorike i s ma kako skromnim ambicijama on bio, ne može zaobići sistematsko izlaganje retoričke problematike prvog enciklopediste srednjevekovlja **Isidora Seviljskog** (570-636), koje nalazimo izloženo u njegovom sveobuhvatnom

sistemu ljudskih znanja *Etimologije ili Počela u XX knjiga* (*Etymologiarum sive Originum, libri XX*). Reč je o retko značajnom enciklopedijskom delu koje povezuje antičku i srednjovekovnu epohu a koje će u narednim stolicima presudno uticati na formiranje novog duha vremena pod uticajem antičke kulture. Reč je o jednoj opštoj slici sveta, koju Isidor izlaže kao hijerarhiju bića kako se ona vide iz ugla božanskog uma; forma u kojoj je izložena ta celina znanja ima formu udžbenika.

Etimologije su bile jedan od najpopularnijih spisa i van granica Španije, širom tadašnje zapadne Evrope, tokom čitavog srednjega veka sve do pojave novovekovnog racionalizma. Isidor je po prvi put posle Posejdonija stvorio enciklopediju (*summa*) univerzalnog znanja i kojoj je bilo izloženo sve što je do njega došlo iz starih vremena kao i ono što je karakterisalo njegovo doba. Taj spis potvrđuje da je Isidor Seviljski bio najobrazovaniji čovek svog vremena.

Prvih tri knjige Isidorove *Etimologije*, gde je na drugom mestu retorika, čine pregled sedam slobodnih veština (gramatika, retorika, logika, aritmetika, geometrija, muzika i astronomija). Ako je i teško govoriti o nekoj originalnosti stavova koje tu nalazimo, ovaj kratak pregled retorike ne možemo izostaviti budući da je reč o jednom od nezaobilaznih priručnika niza generacija sholastičara tokom srednjega veka.

Nesporno "prvi i najveći enciklopedista srednjovekovlja" Isidor Seviljski, rođen je u Novoj

Kartagini; njegov otac Severian pripadao je staroj špansko-rimskoj porodici, a majka Teodora bila je kći vestgotskog kralja.

Porodica je bila ugledna, budući da su Isidor i oba njegova brata bili potom episkopi dok je starija njihova sestra zauzimala kao monahinja visoke crkvene položaje.

Isidor je u mladosti dobio sjajno retoričko obrazovanje u katedralnoj školi u Hispali, jedinstvenoj u državi. Katedralne škole bile su prethodnica evropskih univerziteta i predavanja su držali veoma obrazovani ljudi. Obuka je obuhvatala slobodne veštine. Posle smrti brata Leandra 600. godine, Isidor je postao arhiepiskop Hispala.

Na toj dužnosti, kao svoj najvažniji zadatak, Isidor je video preobrazovanje svih naroda koji su naseljavali vizigotsko kraljevstvo u jednu naciju. Borio se protiv arijanske jeresi, povećao je religioznu disciplinu, sam je predsedavao crkvenim saborima u Hispali i uskoro postao savetnik kralja čiju je političku liniju podržavao. Predložio je da se nacija objedini jedinstvenim obrazovnim programom te je postupno osnivao škole. U njima se nisu izučavale samo hrišćanske nauke, već i slobodne veštine, kao i grčki i hebrejski jezik. Povećan je interes za medicinske i pravne nauke čime je pripreman sistem srednjovekovnih fakulteta (teološki [s prethodnim izučavanjem slobodnih veština], pravni i medicinski)⁴⁵.

---

⁴⁵ Ovo treba malo pojasniti. Srednjovekovne univerzitete činila su četiri fakulteta: filozofski (koji je bio osnovni i na kojem su se izučavale sedam slobodnih veština) i naredna tri fakulteta na koje se stupalo po završetku filozofskog: pravni, medicinski i teološki.

Još pre Arapa Isidor je podržavao interes za Aristotela. Kao i Kasiodor, Isidor posvećuje posebnu pažnju za antičku kulturu i u svom ogromnom, enciklopedijskom, kompilatorskom delu *Etymologiarum*, koje se u srednjem veku nalazilo u svakoj manastirskoj biblioteci, izlaže etimološko značenje i poreklo osnovnih naučnih pojmova⁴⁶; u prve tri knjige piše o sedam slobodnih veština, a ostalih 17 knjiga posvećene su medicini, istoriji, teologiji, mehanici, geografiji, vojnom umeću i dr.

Ovde je po prvi put posle Posejdonija bila sazdana enciklopedija (*summa*) univerzalnog znanja, kojom je obuhvaćeno sve što je postignuto u drevna vremena kao i nedavno. Po tom delu, Isidor je najobrazovaniji čovek svog vremena.

U više navrata ukazivano je da Isidorovo delo nije originalno po formi, što je tačno; pre njega takvo delo pisali su Varon, Verije Flak, Plinije Stariji, Svetonije, Pompej Fest, Nonije Marpel. No, rimska nauka na koju se ugleda Isidor nije nauka u novovekovnom značenju te reči; ona se ne oslanja na eksperiment, već na iskustvo i posmatranje, ali i na fantaziju.

To je imalo za posledicu da je u enciklopediju ulazilo mnoštvo fantastičnih stvari, no to nije znak neke naivnosti već nešto zakonomerno za pogled na svet u kojem se igri uma i opštim pojmovima pridavao veći značaj no posmatranju i proveru rezultata. Enciklopedičnost je

---

⁴⁶ Svoje najveće delo Isidor nije dovršio. Učinio je to njegov učenik Braulion, koji je jasno odredio strukturu knjiga, dao nazive pojedinim delovima, drugim rečima: uradio redaktorski posao.

karakteristična kako za fundamentalne radove rimske antike tako i za rimski sistem obrazovanja.

Enciklopedijska tradicija, nastala u vreme helenizma i posebno u doba procvata Rima, dobila je poseban značaj u zapadnoevropskoj kulturi, čija je svaka naredna etapa bila u znaku pojave dela enciklopedijskog karaktera. To nije svojstveno samo za srednjovekovne *summe*, već i za novo vreme.

Srednjovekovni pogled na svet bio je narušen tek sredinom XVIII stoleća uz pomoć *Enciklopedije* – velikog dela Francuskog prosvetiteljstva. Bez obzira na svu svoju sveobuhvatnost izloženih znanja kojima vlada duh mehanicističkog racionalizma, biće *Enciklopedija* će uskoro biti pokolebana Hegelovom dijalektikom razvijenom i celina znanja kao sistem biće izložena u njegovoj "*Enciklopediji filozofskih nauka*"⁴⁷.

Dela Marsilijana Kapele, Boetija i Kasiodora, Isidorovih neposrednih prethodnika, takođe su bila dela na koja se oslanjao srednjovekovni sistem obrazovanja, no nisu bila sveobuhvatna kao Plinijeva *Prirodna istorija* ili Isidorove *Etimologije*. Na kraju antike i na početku srednjeg veka, opada nivo kulture pod sve većom varvarizacijom, te je potreba očuvanja znanja bila daleko

---

⁴⁷ Ovdje treba ukazati na jednu bitnu stvar: pokušaje izlaganja znanja mi imamo još od antičkih vremena kao i u srednjem veku kojim dominira mnoštvo *summa* no prvi *sistem filozofski* imamo tek s pojavom Spinozine (1632-1677) *Etike* (1675) a koja je bila objavljena nakon njegove smrti. Poslednji veliki polušaj izlaganja filozofije kao celine znanja jeste Hegelov (1770-1831) filozofski sistem, i reč je o njegovoj veličanstvenoj *Enciklopediji filozofskih nauka* (1818). Posle Hegela nema više filozofskih sistema jer je tako nešto nemoguće napisati.

veća od potrebe za njegovom detaljizacijom. Toj tendenciji je sve više doprinosilo hrišćanstvo koje se u to vreme intenzivno učvršćivalo.

Sveti spisi su snažno određivali granice saznanja sveta. Za hrišćane svi odgovori na fundamentalna pitanja bili su poznati i sve što je dato čoveku bilo je otkriveno. Intelktualni univerzum i fizički svet bili su jasno omeđeni, i sve koordinatne ose u njima su unapred bile zadate.

Oni su u sebi sadržali prirodno i nadprirodno, stvarajući posebnu realnost čovekovog postojanja, mišljenja i osećanja. Jedinstven, određen svet zahtevao je o sebi unificirano, jasno znanje. Oci crkve ne samo da nisu odbacivali enciklopedičnost pagana, već su je uzeli kao važnu pretpostavku novog hrišćanskog pogleda na svet i spojili je sa hrišćanskom egzegezom u nameri da pokriju celokupno polje intelektualnih, idejnih i moralnih težnji čoveka.

Isidor nije težio stvaranju filozofskog sistema. Veliki filozofi antike i veliki umovi hrišćanstva nisu bili njegov uzor. Njegove simpatije bile su na strani majke nauka – gramatici i retorici⁴⁸. U oblasti teologije Isidor je bio krajnje ortodoksan i oduševljavao se Avgustinom. Sledeći Grigorija I (540-604) on ukazuje na sujetnost pagana, kazuje da ih ne treba čitati, ali u isto vreme ima najveću biblioteku starih pisaca u Sevilji, gde jedni pored drugih stoje Biblija i dela svetitelja, dela starih filozofa i pesnika.

---

⁴⁸ A upravo gramatika i retorika izostaju iz vidnog polja Boetija. Stoga su *Etimologije* Isidora dopuna dela poslednjeg velikog antičkog mislioca.

Tu nije reč o nekoj dvoiličnosti Isidora, već pre o dvojnosti same hrišćanske kulture: hrišćanstvo osuđuje mudrost pagana, ali nije moglo a možda podsvesno nije ni htelo da je u potpunosti iskoreni. Učvršćujući se, autoritarno hrišćansko učenje je uzimalo mnogo od mudrosti koju je odbacivalo, a najviše je preuzimala metod filozofiranja, vođenje rasprave, način obuke i propagandu.

Isidor je umro 4. aprila 636. u Hispalu. Kanonizovan je od strane katoličke crkve 1598, a 1722. proglašen je za doktora crkve a 1999. godine (iste godine kad su varvari napali i bombardovali Srbiju, a među njima beše i Isidorova Španija) postao je sveti pokrovitelj kompjutera, kompjuterista, i korisnika kompjutera a takođe i interneta (zato što su njegove *Etimologije* «internet u minijaturi»), a tako, postao je zaštitnik učenika i studenata i od tog vremena 4. april slavi se kao dan studenata u svetu.

Pravoslavna crkva ga priznaje kao priznatog naučnika i istoričara, ali ga ne smatra svecem pošto je on bio pobornik učenja o *filioque* te o njemu govori kao o blaženom, kao i u slučaju Avgustina.

Reći da je Isidor bio plodan pisac, to nije dovoljno i to se vidi već iz letimičnog pregleda njegovih dela. Pored *Etimologija*, treba pomenuti njegov dijalog (čoveka i razuma) *Sinonimi*, udžbenik elementarne fizike *De natura rerum*, o poretku stvaranja - *De ordine creaturam*, zatim njegove historiografske spise: *Chronicon*, *Historia de regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum*, zatim, biografije svetitelja (*De viris illustribus*), kao i niz radova iz oblasti teologije – komentare starog i novog zakona, *Sentence*

(*Sententiarium Libri III*) gde se posebno oslanja na Avgustina i Grigorija Velikog.

Glavna osobitost njegovih radova je to da on nije bio samostalan i originalan autor i mislilac, već kompilator. Ali, veoma talentovan kompilator i mnogi ističu da njegova dela čine prvo poglavlje španske nacionalne literature.

Isidor se u svom radu oslanja na prethodnike, pre svih na Kasiodora (490-590) i njegov spis *Institutiones divinarum et saecularium litterarum* (562) koji je potom, tokom srednjeg veka bio osnova za pisanje priručnika o slobodnim veštinama. Kada je reč o statistici, u prve tri knjige *Etimologija*, koje se bave problematikom sedam slobodnih veština, dominiraju citati iz Vergilija i Cicerona, a mnogo je pozivanja i na Aristotela (u prevodu Viktorina i Boetija), Cicerona, Apuleja, Elija Donata, Marija Viktorina, Boetija, Kasiodora.

Ne mnogo originalan, sabirajući i ponavljajući ranija znanja on, u prvoj knjizi već pomenutih *Etimologija*, piše: "Slobodne veštine obuhvataju sedam disciplina: prva je *gramatika*, tj. vičnost jeziku; druga je *retorika*, koja se zbog blistavog efekta i obilja reči, smatra neophodnom u politici. Treća je *dijalektika*, nazvana i logika, koja veoma suptilnim raspravljanjima razlučuje istinu od laži. Četvrta, *aritmetika*, obuhvata odnose među brojevima i njihove podele. Peta, *muzika*, sastoji se u pesmama i pevanju. Šesta, *geometrija*, obuhvata mere i dimenzije. Sedma, *astronomija*, sadrži zakone zvezda" (*Etym.*, I 2).

Pored podele muzike, koju preuzima od Kasiodora, on klasifikuje muziku prema načinu stvaranja i razlikuje

harmoničku muziku (nastalu iz zvučanja glasa), *organičku muziku* (proizvedenu duvačkim instrumentima) i *ritmičku muziku* (stvorenu udaračkim ili žičanim instrumentima) /*Etym.*, III 19/.

Isidor iz Sevilje poseban položaj pridaje muzičkom umeću; smatra da nijedna nauka ne može bez muzike biti savršena i da bez nje ništa ne može postojati; sav svet temelji se na nekoj harmoniji zvukova i dovodi osećanja u različita stanja, a i samo nebo okreće se po treptajima harmonije. U borbi zvuk treba da podstiče borce i što je jači zvuk, to je žar za borbom veći; pesma može da bodri i veslače i muzika uopšte pomaže da duša lakše preživi teškoće, da se smanji umor posle rada.

Muzika može da smiri uzbuđenost (Isidor se poziva na biblijsku priču o Davidu koji Saula spasava muzikom od zlog duha, kao i na kazivanja o pozitivnom uticaju muzike na divlje zveri). Muzika se nalazi i u našem telu: kad govorimo i kad nam u venama bije krv, u oba slučaja se u muzičkim ritmovima manifestuju zakoni harmonije.

Isidor iz Sevilje je smatrao da se pomoću etimologije može doći do prvobitnog smisla stvari; kao rezultat pojavilo se neizmerno mnoštvo ideja izvučenih iz zaborava i tako je klasični svet kroz Isidorovo delo dospeo u srednjovekovni; ova ocena ostaje čak i kad se prihvati činjenica da su Maksim Ispovednik, Boetije i Kasiodor posedovali daleko dublja znanja od Isidora.

Za savladavanje kvadrivijuma postojali su u ranom periodu srednjeg veka kompendijumi Kasiodora, Isidora Seviljskog i Marsilija Kapele, a od originalnih dela antičke

filozofije u to doba beše poznat samo Platonov dijalog *Timej* i to u prevodima Cicerona i Halkidija (sa njegovim komentarima). Kako je Halkidije, živeći u IV stoleću, svoje komentare napisao na osnovu komentara peripatetičara Adrasta, platoničara Albina i posebno stoika Posejdonija, od koga je preuzeo mnoštvo podataka i beležaka o istoriji filozofije, ovaj Halkidijev komentar je u to vreme bio značajan i po tome što je spajao stavove različitih antičkih škola. Međutim, kako su u početku ovog novog perioda preovlađivala logička istraživanja sasvim je razumljivo što je prvobitni metod srednjovekovnog mišljenja bila *dijalektika*. Do mnoštva aristotelovskih ideja, kad je reč o logici, Isidor je došao iz mnogih različitih izvora, posebno jeretitičkih koja je on veoma dobro poznao, a što se vidi i iz VIII knjige *Etimologija* (O crkvi i jeretičkim sektama), gde se navodi 68 jeretičkih i filozofskih škola.

Mi ćemo se sad ovde zadržati samo na drugoj knjizi Isidorovih *Etimologija* koja se bavi pitanjima retorike. Odmah treba još jednom ponoviti: Isidor ovde nije originalan kao i na drugim mestima; on samo interpretira znanja koja su došla do njega a koja su sistemski izložena kod Aristotela, Cicerona i Kvintilijana. Ovim autorima on duguje sve bitne stavove, nezavisno od toga što se u izlaganju u najvećoj meri oslanja na Kasiodora. Ponavljam: Isidor nije originalan, ali je zato izuzetno značajan zbog načina na koji prethodnike interpretira, kao i po tome što će presudno uticati na stoleća koja za njim dolaze.

Ovo treba imati u vidu da bi se razumela osnovna namera Isidora: njegov cilj nije da izlaže i razvija nauku,

već da izloži na najjednostavniji, najpregledniji i najobuhvatniji način ono što svaki čovek treba da zna; reč je, kako su interpretatori Isidora već ispravno istakli, o „opštem obrazovanju“. On gradi sliku sveta kakve još nema kod Kasiodora ili pre njega, kod Avgustina.

Antička znanja uvek su znanja pojedinaca; bez obzira na to koliko mogu biti velikog domašaja, ta znanja su uvek posledica individualnog napora, rezultat do kojeg je došao određeni pojedinac. U osvajanju znanja zato svako polazi od početka. Bez obzira na svu veličinu Prokla, ili njegovog sledbenika Damaskina, poslednjeg sholarha Atinske platonovske škole, nije postojao način da se sva znanje objedine u takav skup koji bi mogao biti osnova daljeg razvoja i kretanja mišljenja.

Bez obzira na to što je Justinijan (nekoliko godina nakon nakon zatvaranja svih škola u Atini (ne samo filozofskih, već i retoričkih)) dozvolio Damaskinu Dijaduhu i njegovim učenicima da se vrate u Atinu i nastave rad – dalji nastavak rada postao je nemoguć iz više razloga, a jedan od njih bio je u prirodi samog znanja i njegovog ovladavanja.

Učenici nisu bili na nivou svojih učitelja, ali teškoće nisu ležale u njima već u prirodi samog znanja. Pokazaće se to i kasnije, u slučaju Dionisija Areopagite (početak VI stoleća) ili Jovana Damaskina (675-749): uvek su znanja bila rezultat najdubljeg i sveobuhvatnog uvida pojedinca i ta znanja nisu mogla biti u isto vreme svima dostupna jer po prirodi svojoj nisu bila pristupačna. Isidor izlaže sistem znanja kojima mogu i treba da ovladaju svi. U tom smislu on je prosvetitelj u izvornom značenju te reči.

Ne mogu a da ne ukažem na jedno mesto s početka njegove *Retorike* koje ili je prejasno, ili ide u jednom posve za nas do danas nepoznatom smeru i koje se otkriva u iznenadno novom svetlu: Isidor (*Ret.*, II.2) govori kako je onom ko prodire u besedničko umeće nemoguće da ga razume i shvati u celini jer sećanje na sve zapisano na pergamentima koji su došli do njega se gubi. Reč je tu očigledno o znanju koje se trajno ne može imati i posedovati.

Ako sam ovo mesto dobro razumeo, Isidor je hteo reći da se znanje celine tu ne može imati jer celina premašuje ljudske mogućnosti. Čini mi se da on ima u vidu znanje kao takvo koje prevazilazi granice razuma. Na izvestan način on tu možda misli na znanja koja su se prvobitno dostizala intuicijom a u naše vreme do njih se dolazi intelektom.

U tom slučaju Isidor svojom enciklopedijom znanja metodski otvara novu epohu kojom vlada razum i kojoj je razum najviši kriterijum u realnom svetu. On ne postavlja sebi zadatak da sva profana znanja stavi u kontekst božanskih kako je to činio Kasiodor, već hoće da dà sliku znanja kao takvog u celini koje je jedno. U tom smislu on bi više pripadao našem no njegovom vremenu, no našem vremenu koje to još uvek nije. Blizina načina izlaganja znanja u *Etimologijama* i internetu u tom slučaju je nesporna; pritom, razume se, nije reč o rezultatima, već u prvom redu o *postupku*.

*

Isidor Seviljski retoriku određuje kao nauku dobrog govorenja o građanskim pitanjima, pravilno i lepo govorenje pri udeđivanju. Sama retorika povezana je s gramatičkim

imećem budući da se i tu učimo pravilnom govoru, no u retorici se uči način kako da se izraze te stvari koje smo naučili (II.1). Retorika svoje poreklo ima u mišljenju starih Grka (Gorgija, Aristotel, Hermagor) i Rimljana (Ciceron i Kvintilijan) a onaj ko dostigne savršenstvo u tom umeću može se nazvati oratorom.

Orator (besednik) je dobar čovek (*vir bonus*)⁴⁹ s dobrim navikama i umećima; iskusan u govoru, on je elokventan i taj lepi govor (*eloquentio*) po Isidoru ima pet delova: (1) nalaženje materijala i izbor pozicije koja se zastupa (*inventio*), (2) raspored materijala, njegova kompozicija (*dispositio*), (3) jezičko izražavanje, tj. davanje govoru neophodne stilske forme (*elocutio*), (4) učenje govora napamet (*memoria*) i (5) samo, sopstveno govorenje (*pronuntiatio*) i uz to podrazumeva se da orator može svakog ubediti.

Kao što vidimo, Isidor na tragu svojih prethodnika ponavlja da je bit retorike u moći ubeđivanja, a da bi se to postiglo neophodno je da se ima (1) priroda, ono što je u čoveku već od početka, što mu je urođeno (*ingenio*), (2) znanje (*doctrina*) i (3) praksa (*usus*) – što bi trebalo svaki čovek koji želi nešto da govorom iskaže da ima, a ne samo besednik (II.3). Kada je reč o vrstama govora, tu Isidor takođe ne izlazi iz okvira koje su zacrtali njegovi prethodnici, počev od Aristotela i razlikuje tri vrste govora: sudski, savetodavni i pohvalni (II.4).

---

⁴⁹ Videli smo već ranije da ovo određenje besednika po prvi put nalazimo kod Katona Starijeg /234-149/ (*vir bonus dicendi peritus*).

Sam govor po Isidoru ima četiri dela (za razliku od Kasiodora koji ističe sedam delova): (1) uvod, nastup (*exordium*) u kojem se uzbuđuje duh slušaoca, (2) izlaganje (*narratio*) u kojem se zatvija bit dela, (3) argumentacija (*argumentatio*) kojom se zadobija poverenje slušalaca izvodima i (4) zaključivanje (*conclusio*) kojim se završava govor.

Isidor ovo tumači tako što kaže kako početak govora treba biti takav da izazove pažnju slušalaca i pobudi u njima blagonaklonost, a da izlaganje potom treba da bude kratko i jasno, kako bi se potom u trećem delu besede izložili prvo sopstveni stavovi a potom opovrgli stavovi protivnika, što treba da dovede da poslednjeg dela besede koji ima za cilj da trone duše slušalaca i ispuni ih tim što je bila tema besede i namera govornika (II.7).

Kako beseda počiva na ubeđivanju, Isidor izdvaja različite načine (*causae*) emotivnog delovanja na slušaoca: (1) dostojanstven (*honestum*) to je način kojim se bez mnogo reči stavu besednika priklanja slušalac, (2) poražavajući (*admirabile*), način koji se oslepljuje duh slušaoca, (3) nisko (*humile*), način koji se izaziva prezir kod slušalaca, (4) sumnjiv (*anceps*), to je način govora u kojem je sumnjiv sam način izlaganja, ili način kojim se izaziva dobronamernost ili odbojnost slušalaca, (5) skriven (*obscurum*), način govora koji sušaocu stvara teškoće i otežava da se opredeli zbog niza teških i nedovoljno jasnih momenata za razumevanje (II.8).

Isidor na tragu latinske tradicije, koja sledi Aristotela, razlikuje retoričke i dijalektičke silogizme; reč je

o pravilima koje važe u besedništvu (retorika) i pravilima jasnog mišljenja koja važe u mišljenju (logika). Dok su filozofi nastojali na razlikovanju ova dva tipa mišljenja, retoričari i sofisti nastojali su da ih povežu. Isidor na tragu Boetija razlikuje govor od mišljenja i to izlaže u delu o retoričkim silogizmima (II.9).

Kada je reč o stilu govora, Isidor kazuje da treba imati u vidu predmet, mesto, vreme i ličnost slušaoca, da ne treba mešati čestito sa nečestitim, ozbiljno sa lakomislenim, tužno sa smešnim (II.16) i to je stoga kaže on što kod Latina dobrim govornikom nazivali onog ko se drži istinitih i prirodnih svojstava stvari i nije nesaglasan sa govorom ili načinom života, kao što je to u njegovo vreme. Nije dovoljno samo govoriti jasno i lepo, već treba i delom držati se onog o čemu se govori (II.16).

Kada je reč o načinu govora, tada o spokojnim stvarima treba govoriti polako, o uzbuđujućim snažno, o omekšavajućem, umereno. Iz toga slede i tri manira, tri načina govora: poniženi (*humile*), srednji (*medium*) i uzvišen (*grandiloquum*), jer, kaže Isidor, kad govorimo o nečem velikom tada predmet treba biti iskazan na veličanstven način, kad govorimo o malom, tada treba predmet izložiti jednostavno i precizno (*subtiliter*), a kad govorimo o nečem što je srednje između ta dva predmeta, onda to treba izložiti umereno (II.17). Kad čovek nečemu uči treba da govori spokojno, kad nešto hvali ili kudi treba govoriti umereno, a visokim govorom kad hoće da preobrati duše otpadnika.

Isidor nadalje piše o izbegavanju grešaka u rečima i rečenicama, o usaglašavanju reči, a posebnu pažnju, izlažući veoma opširno, govori o o ukrasnim figurama u rečenicama čime završava deo o retorici i nastavlja izlaganje o dijalektici. Poredećije s upravo izloženom dijalektikom Isidor se poziva na Varonov primer preuzet od Zenona sa Krita (Cic., *Orat.*, 32) i kaže kako su „dijalektika i retorika kao stegnuta pesnica i raširen dlan čovekove ruke: prva govor skraćuje a druga ga širi“.

Novekovna retorika

U doba Renesanse retorika je bila shvatana kao teorija umetničke proze; besednika je bilo malo i lepa reč mogla se čuti samo u teatru, te se retorika kao vrsta umetnosti tokom niza stoleća nije razvijala, da bi tek u doba Renesanse ponovo postao poznat Kvintilijan.

Novi klasicizam u retorici, srećemo kod profesora grčkog i latinskog jezika, jednog od najbližih saradnika Martina Lutera (1483-1546), **Filipa Fenelona** (1497-1560), autora spisa „Rasuđivanje o lepom govoru“, po kome svaki govor treba ili da nešto dokaže, ili da opiše, ili da zabavi. Kad je reč o besedi, Fenelon se približava Ciceronu i njegovom stavu da se beseda treba ugledati na poeziju. U svakom slučaju, retorika treba da se oslanja na velike autoritete prošlosti, pri čemu naglasak treba biti na jasnosti i saglasju govora s osećanjima i mislima.

a. Lomonosov

Ima filozofa i književnih kritičara koji smatraju da važno je samo delo a ne i biografija autora i vreme u kojem on stvara.

Poznato je da je Hajdeger jednom započinjući niz predavanja o Aristotelu rekao: „Aristotel se rodio, živeo i umro“. I potom nastavio da govori o filozofiji velikog Stagiranina. Smatrao je da sama biografija tu nije važna. Da li je odista tako, ostaje teoretičarima da se spore. Da Aristotelov otac nije bio lekar, možda Aristotel ne bi toliko pažnje posvetio pitanjima prirode a u ovom slučaju

Aristotelova zainteresovanost i za pitanja prirode imala je više no jasan povod i podsticaj.

S druge strane, savremeni ruski teoretičar književnosti, kulturolog i semiotičar Jurij Mihajlovič Lotman (1922-1993) smatrao je da postoji neposredna veza između unikalnosti pojedinca kao autora i unikalnosti njegovog teksta; drugim rečima, ne može se delo autora u potpunosti apstrahovati od njegove biografije, te stoga analiza teksta bez analize (kulturološke, istoriografske) vremena u kojem je on nastao, kao i bez biografske analize, nije moguć.

Ovde ćemo ukazati na *Retoriku* Lomonosova koja je od posebnog značaja ne samo za teoriju književnosti, već i za rusku književnu terminologiju i teoriju stila (koja dobija poseban značaj od kraja XVII pa do sredine XVIII stoleća), i to u istoj meri u kojoj je *Logika* Srbina iz Temišvara, jeromonaha Makarija Petroviča (1733-1765), (pisana na ruskom jeziku na kojem je on i predavao oslanjajući se na *Logiku* Fridriha Hr. Baumajstera, učenika J.W. fon Bergera i sledbenika Ch. Wolffa) značajna za formiranje filozofske i pre svega logičke terminologije na ruskom jeziku.

**

Veliki dužnik svojih prethodnika, pre svega mislim na antičke retoričke uzore, jeste u novo doba i autor prve retorike na ruskom jeziku Mihail Vasiljevič Lomonosov (1711-1765). Prvi svoj spis, *Краткое руководство к риторике, на пользу любителей сладкоречия сочиненное*, Lomonosov je napisao 1744. godine, za vreme boravka u zatvoru (zatvori su i tada bili „najbolji univerziteti“), a gde je dopao pola godine pre toga, usled svađe s ruskim academicima.

Prva verzija spisa ima i malu predistoriju: na univerzitetu u Marburgu Lomonosov je slušao predavanja iz filozofije a među kursevima bio je i kurs o retorici. U jesen 1742. kad se vratio u Rusiju on je u Akademiji nauka u Sankt-Peterburgu u zvanju mladeg nastavnika (адъюнкт) počeo da drži kurs o pesništvu (gradnji stihova) i stilu ruskog jezika. Spremajući predavanja došao je na ideju da napiše priručnik iz retorike (no, desilo se da ga je napisao u krajem 1733. u zatvoru.

Početkom 1744. Lomonosov je prvu verziju rukopisa *Retorike* poslao u Moskvu Velikom Knezu Petru Fjodoroviču (kasnije imperatoru Petru III) da bi kraćim putem dospao do štampanja istog; kako odgovor nije dobio, tekst je predat Akademiji nauka. Sekretar Akademije Šumaher⁵⁰ je tekst prosledio G.F. Mileru koji je nakon tri nedelje napisao da knjiga ipak treba da bude napisana na latinskom, da se proširi materijalima novih retoričara i da se tome doda pomenuti tekst te da se potom vidi da li rad treba štampati za potrebe gimnazija⁵¹.

---

⁵⁰ I.D. Šumaher, ranije osumnjičen za krađu blagajne Akademije, za šta ga je prethodno Lomonosov i napao, dok je nekima pretio da će im „popraviti zube“ <http://библиохроника.рф/Сюжеты/краткое-руководство> .

⁵¹ F.G. Miler je pisao; «Написанное по-русски "Краткое руководство по риторике" адъюнкта Академии Михаила Ломоносова я просмотрел. Хотя ему нельзя отказать в похвальном отзыве ввиду старательности автора, проявленной им в выборе и переводе на русский язык риторических правил древних, однако краткость руководства может вызвать подозрение, что в нём опущено многое, включаемое обычно в курсы риторики. Поэтому я полагаю, что следует написать автору свою книгу на латинском языке, расширить и украсить её материалом из учения новых риторов и, присоединив русский перевод, предоставить её Академии. Благодаря этому и прочие славнейшие академики получат возможность вынести заключение о том, следует ли напечатать его для нужд Гимназии. Ведь если

Početakom 1747. Akademija je odlučila da u štampu da sedam rukopisa koje su imali na raspolaganju a da štampari ne bi bili bez posla, pa se među njima našla⁵² i proširena i prepravljena *Retorika*, a pod punim naslovom: . *“Краткое руководство к красноречию. Книга первая, в которой содержится риторика, показующая общие правила обоого красноречия, то есть оратории и поэзии, сочиненная в пользу любящих словесные науки”*.

No, kako je potom izbio požar i stradao veći deo rukopisa, trebalo je vremena da se on ponovo doštampa, a Lomonosov je iskoristio priliku da neke delove na početku još doradi. Knjiga je konačno objavljena naredne godine (1748) u 527 primeraka a Lomonosov je dobio kao honorar 50 primeraka (oko 25 rubalja).

Iako je recenzent smatrao da knjiga neće naići na odjek, bude li objavljena na ruskom jeziku, Lomonosov je bio u pravu što je upravo na tome insistirao, a o čemu je pisao i u posveti imperatoru Petru III⁵³.

пренебречь этой целью и напечатать книгу для людей, занимающихся риторикой вне Академии, то едва ли можно надеяться на достаточное количество

покупателей». <http://библиохроника.рф/Сюжеты/краткое-руководство> .

⁵² В журнале Канцелярии за 19 января 1747 г. записано: "Понеже в Типографии работы ныне у некоторых наборщиков нет, а дабы они праздны не были и втуне жалованья не получали", Канцелярия определяет сдать в набор семь книг, в том числе и Риторикку Ломоносова (Архив АН СССР, ф. 3, оп. 1, № 516, л. 69). Мотивировка канцелярского определения наводит на догадку, что рукопись Ломоносова уже не первый день дождалась очереди.

⁵³«Язык, которым Российская держава великой части света повелевает, по её могуществу имеет природное изобилие, красоту и силу, чем ни единому европейскому языку не уступает. И для того нет сомнения, чтобы российское слово не могло приведено быть в такое

Lomonosov je poslušao i neke od saveta recenzenta i knjizi pod naslovom *Краткое руководство к красноречию* dodao jedan broj antičkih, srednjovekovnih i ruskih primera o retoričkoj problematici.

Skrenuo bih vam pažnju na jedan momenat iz recenzije F.G. Milera: *knjigu napisati na latinskom jeziku*, što bi značilo: *da te ceo svet razume*. То, razume se nije teško, a Lomonosovu nije tehnički bila nikakva prepreka, ako se ima u vidu da je latinski jezik bio glavni i u suštini jedini jezik svih univerziteta u Evropi od ranog srednjeg veka, pa i u vreme Lomonosova, i čak tokom prve polovine narednog, XIX stoleća, pisac retorike na srpskom jeziku Jovan Sterija Popović studira u Pešti i Kežmarku. S druge strane treba imati u vidu da su skoro svi članovi tadašnje Ruske akademije nauka bili stranci.

Međutim, kao što Lomonosov nije hteo da napiše retoriku na latinskom i stane u red za stotinama autora pre njega, već je istu napisao na ruskom jeziku, tako ni Sterija, iako i profesor latinskog jezika, nije *Retoriku* pisao na latinskom, već na predreformskom slavjanoserskom jeziku koji Lomonosov naziva bugarsko-moravski.

*****

Za Lomonosova retorika je umeće ubeđivanja. Njegov spis publikovan je u više navrata još za njegova života i bio je model za mnoge kasnije napisane retorike. Retoriku Lomonosov određuje na sledeći način:

совершенство, каковому в других удивляемся. Сим обнадѣжен, предпринял я сочинение сего руководства, но больше в таком намерении, чтобы другие, увидев возможность, по сей малой стезе в украшении российского слова дерзновенно простирались». <http://библиохроника.рф/Сюжеты/краткое-руководство>.

Риторика есть наука о всякой предложенной материи красно говорить и писать, то есть оную избранными речами представлять и пристойными словами изображать на такой конец, чтобы слушателей и читателей о справедливости её удостоверить.

Retorika po Lomonosovu ima tri glavna dela: o stvaranju, o ukrašavanju i o organizaciji (strukturi teksta). U ovom spisu on razlikuje *retoriku*, kao učenje o lepom govoru uopšte, *oratoriju*, učenje o sastavljanju govora u prozi i poeziju, učenje o sastavljanju poetskih tekstova.

Već iz ovoga jasna je novovekovna orijentacija autora i udaljavanje od antičkih okvira retorike kao učenja o besedništvu i prelazak na teoriju književnosti, pre svega, teoriju proze.

Na samom početku Lomonosov kaže da je retorika (*Красноречие*) umeće da se o svakoj datoj stvari lepo govori i da se time i drugi navode da prihvate naše mišljenje (§ 1). Kao jedna od sedam slobodnih veština retorika se bavi govorom. Da bi se njom ovladalo potrebno je imati prirodni dar, znati je kao nauku, umeti podražavati druge autore, biti vičan u tvorenju sastava i poznavati druge nauke (§ 2). Prirodni darovi mogu biti duševni i telesni; dok u prve spadaju oštroumnost i pamćenje, u druge Lomonosov ubraja jak i prijatan glas, jake grudi da bi se mogla iskazati beseda, kao i naočitost pošto se govori pred narodom (§ 3). Pod naukom autor misli na poznavanje nužnih pravila koja se slede u ovladavanju lepoga govora, a koja treba da budu kratka i jasna, kako bi se mogla savladati, no, da bi se ista naučila treba podražavati slavne autore. Drugim rečima besedničko umeće se uči na velikim primerima, kao što se slikarstvo uči pred velikim slikama. Neophodno je vežbanje

u sastavljanju govora i besedenju, a ne samo učenje pravila i čitanje drugih autora. Sam predmet besede može biti sve o čemu je moguće govoriti i zato prednost imaju oni koji više znaju i koji poznaju istoriju i etiku. Govor sam može biti u prozi ili u stihu, zavisno od toga da li je reč o istoriji, naučnoj knjizi, propovedi, ili o himni, odi, satiri, komediji i drugim pesničkim rodovima. Zato priručnik lepog govora ima tri dela: retoriku, oratorstvo i poetiku (§ 4-10).

Nakon ovog uvodnog dela Lomonosov prelazi na izlaganje prvog dela o *Retorici*. Sticajem okolnosti, on druga dva dela nije napisao. Retoriku određuje kao učenje o lepom govoru uopšte i to podrazumeva oblikovanje predmeta govora, njegovo ukrašavanje i izlaganje. Lomonosov posebnu pažnju poklanja na početku formiranju pojmova i njihovoj vezi (sudovima) (§ 23-72) a potom načinima dokazivanja predloženog materijala (§ 73-93). Pod dokazima on ima u vidu retoričke silogizme koje karakteriše verovatnost i tu se on oslanja direktno na Cicerona (koji samo sledi Aristotela) (*probabile inventum ad faciendum fidem*) i izlaže primere kategoričkih silogizama.

Sledeći sve prethodne retoričke uzore Lomonosov (§ 94) konstatuje da i najbolji dokazi sami po sebi često nisu dovoljni, te da je neophodno delovati i na osećanja slušalaca da bi se privukli na stranu besednika, jer malo je ljudi koji mogu delovati samo na osnovu suđenja a bez osećanja. Da bi tako nešto bilo moguće, neophodno je poznavati ljudsku narav, način na koji se pobuđuju određena osećanja. Kao primere velikih i iskusnih besednika vičnih ubeđivanju delovanjem na osećanja slušalaca Lomonosov navodi Demostena i Cicerona (§ 95) i u nastavku navodi pravila koja treba slediti da bi se delovalo na osećanja slušalaca.

Lomonosov polazi od toga da treba imati u vidu stanje samog besednika, stanje slušalaca, i stanje samih stvari kojima se kod slušaoca pobuđuje osećanje, i u nastavku opisuje svojstva raznih ljudskih osećanja (radost, tuga, ljubav, nada, strah, gnev, častoljubivost, stid, zavist i zavidljivost, kajanje), pozivajući se mahom na antičke primere iz grčke mitologije, grčke i rimske istorije, pozivajući se na Homera, Demostena, Cicerona, Katona, Vergilija, Kvintilijana, Grigorija Niskog, Jovana Zlatoustog (§ 96-128). U nastavku Lomonosov govori o osobenosti kitnjastog stila navodeći mnoštvo primera Demostena, Cicerona, Grigorija Niskog (§ 129-147) i fikcijama (§ 148-163), čime završava prvi deo retorike.

U drugom delu *Retorike* Lomonosov se bavi retoričkim ukrasima koji zavise od znanja jezika, čitanja dobrih knjiga i ophođenja s ljudima koji pravilno govore; on ističe kako ukrašavanju govora doprinosi dobro znanje gramatike, poznavanje izreka i poslovice, i negovan govor (§ 164-169), ali i da posebnu pažnju treba obratiti na tok i melodičnost rečenice i govora samog (§ 170-188). Potom, on prelazi na izlaganje o alegoriji, parafrazi, emfazi, hiperboli i ironiji, zagonetkama, poslovicama (§189-201), kao i jezičkim figurama (§ 202-248). Sve to propraćeno je nizom odgovarajućih primera preuzetih i ovde od pomenutih već više puta antičkih autora.

U trećem delu *Retorike* daje se niz primera posvećen problemima kompozicije materijala (§ 249-266) korišćenjem silogizma i entimema, kao i načinima izlaganja materije (§ 285-314), da bi se on kao i ceo spis završio načinima usaglašavanja govora (§ 315-326).

Za vreme života Lomonosova, njegova *Retorika* je objavljena tri ili četiri puta i to sa sve većim uspehom i u

većem tiražu. Pokazalo se da je autor bio u pravu kada je ostao pri tome da se knjiga objavi na ruskom jeziku. Lomonosov je bio vođen idejom da rečnik ruskog književnog jezika obogati rečima preuzetim iz drevnih crkvenih knjiga koje su na sebi nosile uticaj antičke kulture (a koje su bile vrednije od mnoštva reči u literarnim spomenicima XVI-XVII stoleća)⁵⁴.

Ako *Retorika* Lomonosova i nema danas veliki značaja kao teorijski priručnik iz retorike, ona je posebno značajna za ruski jezik i njegovu sintaksu na koju se tu prvi put skreće pažnja. U isto vreme knjiga Lomonosova bila je, zahvaljujući mnoštvu primera, pre svega iz antičke - grčko-rimske, ali i ranohrišćanske i renesansne literature, jedna od prvih hrestomatija svetske literature na ruskom jeziku.

Zašto vam ovo govorim? Zato što srpski jezik tu sreću nije imao. Zahvaljujući Vuku Karadžiću koji nam je sačuvao mnoštvo reči kad su u pitanju nazivi poljoprivrednih alatki i rodbinskih veza, ali koji nije imao ni širinu obrazovanja i pogleda ali ni viziju jezika kakvu je imao Lomonosov, mi smo dobili jednu obogaljenu verziju jezika, iz kojeg je bila odstranjena apstraktna terminologija, prekinuta je veza sa jezikom koji je trajao od sv. Save do Kiprijana Račanina, izvršeno je nasilje nad sto godina srpske građanske poezije i nad jezikom Dositeja Obradovića i Jovana Sterije Popovića.

---

⁵⁴ Svoj „filološki program“ Lomonosov je ostvario u potom napisanoj *Gramatici* gde je u predgovoru skrenuo pažnju na korisnost crkvenih knjiga za ruski jezik. Ponavljam, mi tu sreću nismo imali: Vuk je srpske crkvene knjige samo iznosio iz Kneževine Srbije i prodavao po svetu, od čega je i živeo, ali, mnogi kažu da je to dobro, jer tako su te knjige ostale sačuvane, u protivnom, ni za njih ne bismo znali, kao što su nam trajno izgubljeni mnogi apstraktni pojmovi zbrisani njegovom „reformom“.

Zato naša današnja filozofska terminologija nema korene u srpskom jeziku (pa nam svi filozofski tekstovi zvuče strano), budući da nam se apstraktna terminologija oslanja na niz latinskih termina koje naš jezik nikad nije do kraja asimilovao (za razliku od nekih grčkih pojmova) i čija stranost je njihova trajna konstanta.

Kod nas filozofija nije stvorila sebi svoj jezik kao što je to bilo slučaj s nemačkim jezikom i za koji je s pravom Hegel rekao da posle grčkog i latinskog, filozofija u njegovo vreme govori trećim filozofskim jezikom, nemačkim jezikom. Zato u Srbiji nema filozofije, ali to i nije strašno, nema još mnogo toga drugog što nam je danas nasušno i neophodno.

Ovom pitanju vratiću se još jednom, kad vam budem govorio o *Retorici* Jovana Sterije Popovića i videćete sve teškoće u koje nas je svojom trapavošću uvalio nesretni Vuk Stefanović – „гений и злодей“.

b. Alkibijad

Radi lepote, šarma i simetrije u izlaganju, a da na početku novog vremena Lomonosov ne bi se našao usamljen, ovde ću dati reč još jednom autoru – Alkibijadu, ali ne onom za koga znate kao Sokratovog sagovornika u Platonovoj *Gozbi*, već, Alkibijadu Nuši, kod Srba poznatijem pod imenom Branislav Nušić (1864-1938). Nušića svi znaju kao komediografa, u svoje vreme veoma popularnog i cenjenog a i danas često izvođenog pisca, kao pisca društveno-satiričnih komedija koje su ponekad dugo čekale na svoje prvo izvođenje, a kasnije, lakih komedija s

otupljenom kritičkom oštricom kojima se tada već državni službenik i akademik integrisan u postojeći sistem (što je odlika akademika), u znatnoj meri udvarao širim društvenim slojevima da bi se u retkim trenucima uzdigao iznad prizemnog humora.

Daleko manji broj ljudi danas zna za Nušića kao pisca *Retorike*, mada je pomenuti spis u posledje vreme štampan u nekoliko navrata. Doduše, ima i onih manje obaveštenih (a takvih kod nas nije malo), koji smatraju da je Nušić „začetnik retorike u Srbiji“, ali o takvima ovde neće biti reći. Zadovoljićemo se konstatacijom da je kao autor *Retorike* (objavljene 1934. godine) Nušić i danas mnogo manje poznat, a ovde će, zbog teme kojom se bavimo, upravo o toj strani njegovog spisateljstva biti reći.

Njegova *Retorika* daleko je tradicionalnija i istovremeno, daleko bliža antičkim uzorima, no što je to slučaj sa Sterijom, pa bi se za Nušića, parafrazirajući svim filozofima jedno poznato mesto s početka Hegelove *Istorije filozofije*, moglo reći da je on, po godinama mlađi od Sterije ali po stanovištu na kojem počiva njegova *Retorika* stariji.

Nušićeva *Retorika* je izvanredna knjiga koja ništa vremenom nije izgubila već će samo dobijati; vredna, kako po preglednom izlaganju *Nauke o besedništvu* koja čini njen prvi deo, tako i zbog *Primera iz besedništva* koji čine njen treći deo koji je veoma obuhvatan i šarolik, čime svedoči o autorovoj upućenosti u bogatu retoričku literaturu, ali mnogo kazuje i o njegovom ukusu.

Ovo poslednje vam kažem stoga, što je i pravljenje svakog izbora, bilo da je reč o izboru pesama, priča, eseja, ili pak beseda, uvek rizično i uvek podložno zamerka koje dolaze sa svih strana. Svako će vam predložiti neki svoj izbor i spisak, zato i postoji toliko raznih antologijskih pregleda. Ja sam uvek govorio da mogu napraviti antologiju savremene srpske poezije od pesama pesnika u svim antologijama nezastupljenih, a koja će biti bolja, avangardnija, modernija od svih koje ste ikad imali u rukama.

Kad je reč o besedama, ne bih se uplitao u spor povodom primera koje navodi Nušić, ali, dodao bih nekoliko beseda, i želim da ih obavezno pročitate, a tiču se baš početaka, mada možda i vrhunca besedničkog umeća, reč je o besedama bez kojih nijedan pregled beseda ne može i ne sme biti.

Imam u vidu briljantnu Isokratovu besedu *Panegirik* (380), Demostenovu besedu *O vencu* (330) (možda najveću besedu svih vremena), kao i Eshinovu besedu *Protiv Ksenofonta o vencu* (330) (besedu koja je uzrok i povod Demostenove besede), zatim, *Drugu filipiku*, Ciceronovu besedu pisanu i govorenu protiv Antonija (a bez koje neće vam do kraja biti jasan tragičan kraj najvećeg rimskog besednika), ili *Olimpijsku besedu* i *Trojansku besedu*, Diona Hrizostoma - prvu u slavu Fidije, a drugu kao sjajnu retoričku vežbu na temu da Troja nije bila osvojena i razorena, a da je Homer samo pesnik koji izmišlja nalazeći se daleko od istine. Obema ovim besedama zajednička je

kritička nastrojenost autora prema pesništvu: u prvom slučaju spram njega uzdiže vajarsko umeće, u drugom istoriju (odnosno, činjenice potkrepljene logičkom argumentacijom).

Konačno, pošto svaki izbor beseda mora početi Gorgijinom besedom *Odbrana Helene*, koja se nalazi na početku helenske retorike, Dionova *Trojanska beseda* nastala nešto manje od pet stoleća kasnije, potpuno zatvara retorički antički krug u kom je sazdato sve što je najviši domet retoričkog umeća.

Ovaj moj spisak mogu produžavati još, no nemojte ga shvatiti kao zamerku Nušiću; pomenute besede bile su mu poznate, kao što su bile znane i Steriji (za čiju *Retoriku*, kao što sam pomenuo, Nušiću nažalost nije znao budući da je objavljena po prvi put 1974. na lepom predreformskom slavjanoserbskom jeziku).

Sam izbor često je vođen tehničkim ograničenjima knjige kao i ograničenošću materijala koji je sastavljaču na raspolaganju. Nikad se ne može napraviti idealna knjiga; idealna knjiga je samo *Knjiga sveta* koju koristeći sve nas stvara Bog.

Vratimo se ovde prvom delu Nušićeve knjige. Njegova *Nauka o besedništvu* ima *Uvodni deo* i tri glavna dela: *Besedništvo*, *Beseda* i *Besednik*).

Retoriku, kao usmeno izražavanje lepe misli, Nušić suprotstavlja stilistici kao pismenom izražavanju lepe misli,

pri čemu je retorika zapravo oznaka za besedničku prozu. Pojavu retorike kao discipline on vezuje za ime Aristotela i kritički se odnoseći spram sofistčkih škola koje su u retorici videle samo veštinu, pravilno ističe da besedničku umetnost ne čini samo tehnika već i stvaralačka moć umetnika kao i osećanje lepog i uzvišenog koje mora biti u njemu.

Stvaralačka moć lepog i uzvišenog može da se razvija pomoću opštih i posebnih znanja i poznavanjem samih veština, ali ne može da se stvori, pošto mora već prethodno postojati u samom tvorcu (besedniku) kao jedna od njegovih duševnih moći, kao dar⁵⁵.

Kako se stvaralačka moć i osećanje za lepo i uzvišeno, u manjoj ili većoj meri nalaze u svakom čoveku, one se obrazovanjem, posmatranjem života i disciplinom uma mogu razvijati čak i kod onih koji u većoj meri ne poseduju urođeni dar, te po rečima Nušića, retorika nije nauka koja će stvarati besednički dar, ali zato može da obrazuje volju pojedinca i usmeri stvaralačku moć koja je prisutna u njemu.

Retorika stoga može pomoći da se i osrednja stvaralačka sposobnost uzdigne na viši besednički nivo. Tome pomažu pravila retorike koja imaju normativni karakter, te se smisao i značaj retorike kao discipline sastoji u razvijanju i usavršavanju besedničkog umeća. To

---

⁵⁵ Nušić, B.: *Retorika*. Nauka o besedništvu, Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon A.D., Beograd ²1938 [reprint izdanje: Asee, Novi Sad 2009], str. 17.

nadalje, znači da retorika ne uči besedništvu već pravilima i njenim zakonima kao osnovama za vežbe kojima se može dosegnuti pravo besedničko umeće⁵⁶.

Iako u srpskom jeziku postoje dve reči: *govorništvo* i *besedništvo*, Nušić se odlučio da zadrži grčku reč *retorika*, jer po obimu obe naše reči u potpunosti ovoj ne odgovaraju, budući da je smisao *oratorstva* u lepom govoru, odnosno, izražavanju. Mudar i smišljen govor ne mora biti uvek i lep; *retorika je stoga forma u kojoj se besedništvo javlja*⁵⁷. Kako pojam *govorništvo* još uvek nije svojim obimom isto što i oratorstvo (kod starih Rimljana), tako isto nije potpuni sinonim ni pojam besedništvo, budući da se on obično koristi kad je reč o svečanom govoru; Nušić primećuje da je reč beseda u njegovo vreme izgubila šire značenje (na sudu se neće danas reći da je neko besedio već da je govorio), a njeno uže značenje svodi se na *duhovno besedništvo*, *duhovno propovedništvo*.

Danas u naše vreme, kad su ljudi uveliko izgubili i moć lepog govora i potrebu za njim, smatram da se za *oratorstvo* mogu koristiti pojmovi *besedništvo* i *govorništvo*, koji su Nušiću možda bili manje adekvatni, no zbog njihove sve ređe upotrebe (i primene), oni se danas mogu primenjivati kao sinonimi oratorstvu, jer zbog smanjene upotrebe, i mahom korišćenja u slučajevima kad se govori o antičkim retoričama, ovi pojmovi više nemaju neku raniju dvoznačnost kojom bi ranije izazivali nedoumice.

---

⁵⁶ *Op. cit.*, str. 18.

⁵⁷ *Op. cit.*, str. 19.

Kada je reč o podeli retorike, Nušić ukazuje na mnoštvo različitih pristupa na tragu antičkih uzora, no on se odlučuje za tročlanu podelu *besedništvo, beseda, besednik*, koju smo malo pre pomunuli.

Prvi deo bavi se besedništvom kao pojavom i izrazom čovekovog duha i tu Nušić izlaže značaj besedništva u životu jednog naroda, odnos besedništva prema nauci i umetnosti i mesto besedništva u književnosti.

Drugi deo knjige ima za predmet samu besedu, i tu se izlažu odlike same besede, načini na koje se ona sastavlja, elementi iz kojih se ona gradi, kao i sama tehnika građenja besede. Posebnu pažnju Nušić pridaje retorskom stilu i u tom poglavlju obrađuje pravilnost govora, čistotu govora, jasnost izražavanja, estetske osobine govora, tonske odlike govora i ornamentiku govora.

Treći deo knjige bavi se problemom besednika; tu se govori o spoljašnjim i unutrašnjim uslovima potrebnim besedniku, zatim, načinima kojima se ti uslovi mogu postići, kao i načinom kojim se nedostaci koji ometaju uspeh u besedništvu mogu ukloniti. Tu, u završnom delu ovog poglavlja, a i celokupne retorike, autor govori o besedničkom maniru, odnosu besednika i slušaoca i odnosu besednika i publike.

Navodeći niz antičkih - paganskih ali i hrišćanskih – autora (Seneka, Kvintilijan, Avgustin), Nušić određuje besedništvo kao umetnost i to kao umetnost višu od drugih umetnosti budući da se ona neposredno obraća slušaocu,

dok sve druge umetnosti do čoveka dolaze posredno, putem boje, zvuka, kamena, bronz. Na taj način besedništvo je neposredni istok čovekove duše, što nije moguće ni muzici i glumi, te je u tom smislu besedništvo usamljeno među umetnostima⁵⁸.

S druge strane besedništvo je po rečima autora i „polifona moć“ koja u sebi sistematiše sve mogućnosti i sve efekte izraza ostalih umetnosti; ono može rečima da evocira sve utiske da rešava sve probleme i da deluje magijom svih drugih umetnosti. Koliko se ovde Nušić ne slaže s Dionom Hrizostomom i osnovnom idejom koju ovaj iznosi u svojoj pohvali Fidiji (*Olimpijska beseda*)!

Ali, Nušić nije čitao Diona Hrizostoma, ni neke druge autore, no čitao je neke treće, koje ne pominje i bilo bi potrebno biti detektiv i istražiti sve uticaje na njega i istražiti koju je literaturu koristio. Tako nešto možete naći kod mladog filologa Fridriha Ničea koji je u svom prvom radu rekonstruisao izvore koje je koristio Diogen Laertije pri sastavljanju svoje knjige *Životi i mišljenja onih koji su se proslavili filozofijom*. Ovde se nećemo time baviti, mada ima mesta sličnih onima koja nalazimo i kod Sterije no čiju *Retoriku* Nušić nije mogao znati jer je po prvi put objavljena tri i po decenije njegove smrti, iako je napisana skoro devet decenija pre udžbenika o kojem je ovde reč.

Još jedno posebno svojstvo koje karakteriše besedništvo, ističe Nušić, to je vezanost besedništva za život

---

⁵⁸*Op. cit.*, str. 24-5.

iako je ono izraz čovekovog duhovnog života. Besedništvo se služi maštom, ali mu je izvor u životu; ono je neposredni izraz životnih pojava u koje se unosi i identifikuje sa njima⁵⁹. Besedništvo nije samo moć čovekovog samoizražavanja, već je izraz mnoštva i zajednice i u tome je njegov značaj kao duhovne pojave.

Kako svaki besednik uz svoj dar poseduje i govor, i kako besedništvu nisu potrebna specifična znanja kao uslov razumevanja, ono deluje na sve slojeve ljudi te je od presudnog značaja u društvenom životu budući da se na najčvršći način ljudske duše povezuju upravo govorom.

Nušić ističe kako je retorika posebna književna vrsta kroz koju se izražava ljudski duh. U odnosu na druge književne vrste retorstvo je najviši stupanj proznog književnog stvaranja budući da se u besedništvu sadrže svi oblici drugih književnih rodova.

Svrha besede je da obraćajući se razumu slušaoca istog uveri i ubedi, ali i da ih, obraćajući se njihovoj mašti, pridobije za stavove koje zastupa. Beseda ima u sebi dve vrednosti, odnosno dva bitna momenta: ona je izraz umetnosti besedenja i živi tok traje kao beseda, i ona je izraz umetnosti književnog stvaranja.

S jedne strane, beseda postoji za vreme njenog stvaranja za vreme njenog trajanja, a s druge strane, ona egzistira i kao zapisana i tada je vrsta književnog dela.

---

⁵⁹*Op. cit.*, str. 25.

Besede antičkih autora ostale su nam u ovom drugom obliku, dok za prvi, odnosno za utisak koji su stvarale kod slušalaca, znamo samo na osnovu predanja.

U današnje vreme retoriku Nušić vidi kao lepu veštinu, a manje nauku, a što je u velikoj meri saglasno i sa Aristotelovim stanovištem. Cilj retorike nije istina (kao što je to slučaj u logici) već ubeđivanje slušaoca u ono što retor zastupa. Ono što je retorici najsvojstvenije, jeste tehnička lepota govora i načina izražavanja⁶⁰.

---

⁶⁰*Op. cit.*, str.36.

Savremena retorika

Do XIX stoleća retorika je bila deo humanističkog obrazovanja. Učenje o jezičkom izražavanju prešlo je u stilistiku i postalo deo literature, dok su ostali delovi retorike izgubili svoje značenje i retorika je dospela u drugi plan.

Tako se došlo do današnje situacije, do shvatanja retorike kojom se obično obuhvata nekoliko disciplina: teorija proze (teorija umetničke proze XIX, stoleća posebno u Nemačkoj) stilistika (francuska filologija u XX stoleću) i teorija argumentacije (H. Perelman).

Da bi se razumelo današnje stanje stvari, kada je o retoricu reč, jer ona sad prebiva u posve drugim medijima i tema je poslednjeg poglavlja ovih izlaganja koje sada ne bih ni u kom slučaju otvarao kako se ne bi stvarali ni prethodni nepotrebni nesporednici a još manje negativni odnosi prema samoj stvari retorike, najbolje će biti da krenemo jednim obilaznim putem koji nas vodi u srž problema i da razmotrimo neke od temeljnih stavova na kojima počiva retorika velikog pesnika, komediografa i svestrane ličnosti Jovana Sterije Popovića (1806-1856).

a. Sterija

Sterija je rođen u Vršcu gde je proveo početak i kraj života. Ja sam takođe rođen u Vršcu i nije slučajno što je on prvi pisac za koga sam čuo (Vaska Popu sam upoznao tek sa devetnaest godina) i u tamnošnjem pozorištu često sam

gledao Sterijine komedije; danas su one retkost i na Sterijinom pozorju u Novom Sadu, gde pozorje nije trebalo ni biti, ali, beše to volja moćnih političara i pisaca s početka pedesetih godina prošlog veka. Vrščani su hteli da u Vršcu prave „Sterijin Stratford“ i da se tu svake godine izvode samo Sterijina dela i štampaju radovi o njemu i njegovim pesničkim, dramskim i proznim spisima. Ta zamisao znamenitog Vrščanina, pokojnog Milana Tokina ostala je do današnjeg dana neostvarena.

Kada sam bio mali često je bila izvođena komedija *Tvrđica* u kojoj navodno Sterija ismeva tvrđičluk a ima u vidu kao glavni lik svog oca. Ja to delo nikad nisam video kao komediju, stalno sam se nervirao što Kir-Janja gubi pare i što je nesretan. Posle mnogo godina negde sam pročitao da to možda i nije komedija, pa bi se moglo reći da sam u ranoj mladosti nazreo Sterijinu najdublju intenciju.

U rodnom Vršcu Sterija je počeo učiti latinsku gramatiku, a kad je bila ukinuta gramatikalna škola, dve godine čitao je kod kuće dela Vidakovića i Mrazovića da bi učenje nastavio u Temišvaru gde je po tadašnjem školskom programu učio retoriku, poetiku a u Pešti filozofiju (na latinskom jeziku) i potom nastavio studije pravnih nauka u Kežmarku. Neko vreme bio je potom u Vršcu profesor latinskog jezika, a 1840. dobija poziv iz inostranstva, iz Kneževine Srbije, gde je izabran za profesora prirodnog prava na Liceju, osnovanom pet godina ranije u Kragujevcu, a tada preseljenom u Beograd. U tom zvanju radio je Sterija dve godine i napisao za potrebe učenika Liceja *Latinski*

bukvar, Latinsku gramatiku, Nemačku gramatiku, dok su mu u rukopisu ostale knjige *Prirodno pravo* i *Retorika*.

Narednih šest godina bio je načelnik Ministarstva prosvete Srbije i u to vreme bio je jedan od osnivača *Društva srpske slovesnosti* (kasnije, Akademija nauka), *Narodne biblioteke, Narodnog muzeja, Narodnog pozorišta* (teatar na Đumruku), Sirotinjskog fonda (zahvaljujući kojem je prestalo prosjačenje po Beogradu). Godine 1848, ne slažući se s prilikama u Kneževini Srbiji, razočaran netrpeljivošću prema „Srbima iz preka“, koja se javljala kod dela srpske mlade inteligencije s kojom se Sterija sukobio, „zbog toga što je vika na nas Švabe“ – kako sam Sterija kaže⁶¹, on se vraća u rodni Vršac (Austrija) gde provodi vreme do kraja života, piše pesme i besplatno zastupa vršačku sirotinju pred vršačkim Magistratom.

O njegovom književnom radu ne bih vam ovde sad govorio, njegove komedije *Tvrđica, Pokondirena tikva, Laža i paralaža, Rodoljupci*, dobro su vam poznate, jedino, skrenuo bih vam pažnju da obavezno pročitate njegov kratak roman *Roman bez romana*. Obratite pažnju: glavni

---

⁶¹ Avramović, S.: *O Sterijinoj „Retorici“*, u knjizi: Popović, J.S.: *Prirodno pravo. Retorika*, Službeni list SRJ, Beograd 1995, str. 214. Odnos prema „prečanima“ nije se promenio ni posle 170 godina u Srpskoj akademiji nauka koju je kao Društvo srpske slovesnosti osnovao u Beogradu Sterija u vreme dok je bio popečitelj prosvete.

junak zove se Roman, ali glavni junak je zapravo i sam *roman* (kao književno delo)⁶².

Ali naša književna situacija je takva: naša literatura je ili dekadentna i živi u prošlom veku, ili napredna i živi u narednom veku. Zato kod nas i nema srpske književnosti: naši pisci ili su treći, peti indigo Branka Radićevića ili nesretnog Njegoša, ili su sa svojim delima i dalje nepoznati, živeći u budućnosti, osuđeni da ih čitaju kroz dvesta godina.

Sticajem niza nesretnih okolnosti u poslednjih dvesta godina, ostaju vredni pažnje samo Laza Kostić, Miloš Crnjanski i Vasko Popa; ovoj trojici kao prethodnike treba dodati Steriju o kojem vam ovde govorim i Dositeja⁶³. Ako njihova dela iščitajte, biće vam dovoljno kad je reć o srpskoj književnosti, a onda, ostaju vam još neki svetski pisci koji nisu nobelovci kao onaj drogoš Dilan što nije umeo čak ni pristupnu besedu lepo da sastavi nego je trapavo kompilirao, a to su Horhe Luis Borhes, Vladimir Nabokov i Umberto Eko.

Ja ću vam sad govoriti o Steriji, ali ne o Steriji pesniku i komediografu, već o jednom mnogo manje poznatom Steriji, o Steriji autoru *Retorike*, po prvi put objavljenoj skoro sto dvadeset godina posle njegove

---

⁶² Svi prozni srpski pisci i danas mogu Steriji samo zavideti; on je za njih postmodernista pre postmoderne, s tom razlikom što je on bio veliki i skroman, a oni mali i neskromni.

⁶³ Eto, i sami vidite, svi srpski pisci su *prečani* i *švabe*, kako su podrugljivo južno od Save i Dunava govorili Steriji a što ga je i prisililo da se 1847. iz Beograda vrati u Vršac.

smrti, 1974. godine. Ono što je tu interesantno i paradoksalno, krije se u činjenici da Sterija iako profesionalni pravnik ovde ne stavlja u prvi plan sudski govor, i svojstva besede i besedništva na sudu i pred sudijama, već izlaže teoriju govora literature. Za razliku od udžbenika *Retorike* kakav je na krajnje tradicionalan način napisao drugi naš veliki komediograf, a o kome smo već govorili, kao i Sterija po struci pravnik, pisac koga takođe po delima poznajete – Branislav Nušić (cincar kao i Sterija), a koga sam kao i njegovo delo već ranije pomenuo – Sterija ostaje autor jedne krajnje avangardne i moderne retorike koja je daleko bliža našem vremenu, istina, napisana iz krajnje pragmatičnih pobuda, kako bi olakšao školovanje i bolje obrazovanje ondašnje srpske omladine, ali, i u isto vreme, iz njegovog spisa izranjaju mnoga mesta koja su u direktnom dijalogu s njegovim vremenom i tada aktuelnom književnom situacijom. Ovde pre svega mislim na kratko izlaganje *o čistoti jezika* (74-81)⁶⁴.

Ako sve ovo imamo u vidu manje ćemo se iznenaditi pre stavom da Sterija u daleko većoj meri pripada našem vremenu no tradicionalnoj retoričkoj problematici. I stoga, ako bi se od njega moglo očekivati da u svom udžbeniku retorike sledi antičke uzore, pre svega Aristotela i Kvintilijana, koji u prvi plan stavljaju sudski govor, Sterija to ne čini, sudskom besedništvu dodeljuje simbolično mesto u odnosu na tematizovanje problema književnosti te je

---

⁶⁴Popović, J.S.: *Prirodno pravo. Retorika*, Službeni list SRJ, Beograd 1995, str. 260-262.

njegova retorika svojevrsna teorija književnosti i književnog postupka.

Kada je reč o Steriji i njegovom spisu iz retorike treba naglasiti da retorika po njegovom mišljenju nije samo nauka o besedništvu (koja se bavi pravilima lepog i pravilnog govora, a za potrebe sudskog, političkog i pohvalnog govora kao što to beše kod Grka i Rimljana, niti samo deo trivijuma, kao u srednjem veku), već je teorija proze, odnosno prozne književnosti.

Kao deo teorije književnosti retorika kod Sterije obuhvata stilistiku, retoriku (u ranijem značenju te reči) i teoriju poezije.

Retorika tako nije više praktična disciplina koja se bavi lepim govorom, već je nauka koja izlaže pravila lepog govora; naglasak nije više na samom besedenju već na njegovoj teoriji, na pravilima besedništva, te je retorika zapravo svojevrsna opšta teorija proze. Retorika kod Sterije ima tri dela: opštu retoriku, posebnu retoriku i učenje o usmenom izlaganju.

Pravednosti radi, treba reći da Sterijina *Retorika* mnogo duguje⁶⁵ udžbenicima retorike Lomonosova (Moskva, 1748) i Avrama Mrazovića (Budim, 1821), iako je pisana

---

⁶⁵ Svi pisci su dužnici svojih prethodnika; neki manje, neki više. Nimalo slučajno, pojam originalnosti je novovekovni pojam, i pre vremena romantičara na „originalnosti“ se nije insistiralo. Ovo važi i za druge umetnosti, posebno muziku. Bah je mnogo toga preuzeo od svojih prethodnika, ali, po načinu kako je to urađeno, može se govoriti o njegovoj veličini i originalnosti. Isto važi i za Mocarta.

najviše u duhu latinske tradicije (Ciceron, Kvintilijan). Ako od Kvintilijana preuzima terminologiju i primere, pod uticajem Cicerona, Sterija će isticati etičko shvatanje retorike i kaže kako je njen zadatak da tuđu volju pobudi i pokrene ka svemu što je dobro, blagorodno i korisno [Retorika, 8-9].

Ne treba samo gubiti iz vida bitnu razliku između Sterije i njegovih velikih antičkih uzora: dok je za Kvintilijana retorika nauka o dobrom besedenju (*bene dicendi scientia*), za Steriju je ona teorija proznih sastava.

Zato smatram da kad je reč o Steriji, nije toliko važan odnos Sterije i antičkih autoriteta, pre svega Kvintilijana, jer i Kvintilijan je, kad je reč o teoriji besedništva, u velikoj meri dužnik svojih prethodnika (Cicerona, pa unazad sve do Aristotela), već odnos Sterije i novog shvatanja retorike kao nauke koja izlaže pravila lepog govora nalazeći se naspram poezije i njenog poetskog govora.

U svojoj Retorici Sterija-pravnik nastupa kao Sterija-književnik i to je momenat koji moramo imati u vidu ako hoćemo da vidimo njegov značaj i originalnost njegovog pristupa retoričkoj problematici.

Retorika kao *ars oratoria*, kao umeće besedništva, bila je u starim vremenima, kako podseća Sterija, teorija o proznim sastavima i izlagala se u sklopu dijalektike i gramatike. Cilj retorike, kao nauke o proznim sastavima,

jeste, po mišljenju Sterije, da pouči i zabavi um, ili da dirne srce i da dejstvuje na volju.

Retorika se stoga zasniva na logici i gramatici i graniči se sa estetikom. Logika, kaže Sterija, uči da se misli pravilno povezuju, a gramatika, da se one izražavaju prema svojstvu jezika. Ukoliko se teži istovremeno i lepom i prijatnom, retoričko umeće se odnosi na pravila estetike koja sadrži misaona načela svih lepih nauka.

Sterija ukazuje i na negativnu strana besedništva, posebno ako se ono koristi u sofističke svrhe; do zloupotrebe retorike dolazi ako je ona vođena sujetnim namerama i stoga ističe Cicerona koji je s pravom smatrao da govornik mora biti i sam pošten čovek (*orator probus esse debet*) [9].

Sama retorika po mišljenju Sterije ima tri dela i nju čine: opšta retorika, posebna retorika i deklamatorika. Opšta retorika sadrži glavna i osnovna pravila proznih sastava uopšte, posebna retorika razmatra prozne sastave u pojedinostima i bavi se izlaganjem pravila neophodnih za svaki vid (oblik), dok deklamatorika uči kako treba sastave usmeno izlagati s obzirom na pokrete tela.

Sterijina retorika nema stilski jednako usaglašena poglavlja; ipak, sastavljena je iz više jasno izdiferenciranih delova, izloženih u okviru opšte i posebne retorike i poglavlja u kojem se posebno razmatra način izlaganja besede.

Prvi deo bavi se iznalazanjem teme i glavnom mišlju, sporednim mislim, a i načinom dokazivanja. Drugi deo se bavi stilom: tu se govori o tačnosti u stilu, o stilskoj lepoti i raznolikosti stilova. Tu se izlažu vrste prozних sastava i razgovora, način pisanja pisama, istorijskih sastava, učenih rasprava i kritika, te vidova besedničkih sastava. U poslednjem, trećem delu, autor govori o беседењу, načinu kazivanja беседе, osobinama kazivanja беседе i pokretima tela tokom беседе.

Kakva može biti ocena ovog Sterijinog spisa? On *Retoriku* nije pisao da bi u Društvu srpske slovesnosti pokazao svoju učenost; Sterija nije bio slavoljubiv; on je pred sobom imao konkretne interese i potrebe srpskog društva tog vremena. U tom smislu, on je bio prosvetitelj. Svojim osnovnim zadatkom video je neophodnost prosvеćivanja i obučavanja srpske omladine na uzorima s kojima se i sam sreo učeći u Pešti i Kežmarku. Svojim mislima i delom pripadao je duhu vremena koji je prožimao tadašnju Evropu. Granice on nije osećao: iz Vršca mogao je slobodno putovati u Trst, Beč, Peštu, Požun, Kežmark, Temišvar. Doduše za put u Beograd bio mu je potreban pasoš.

Sterija je neke stvari odlično razumeo, neke možda i nije, ali, trudio se da u svojim delima približi se svojim savremeniciima, da im njih same približi, da svest o biti *srpskog* dovede sugrađanima do samog pojma. Njegov neuspeh oličen je u sudbini *Rodoljubaca*. Vrščani ga nisu razumeli, jer do dana današnjeg nisu razumeli ni sebe.

Pričao mi je jednom Vasko Popa kako je na nekom prijemu sreo nekog starca koji se usamljen sedeo u nekom zatamnjenom uglu. On je s njim zapodenuo razgovor, pokazalo se da je starac Vrščanin, i počeo da priča kako je njegova baba poznavala Stertiju. Vasko mi reče, slušaj, naježio sam se; pričam sa nekim čija je baba poznavala Steriju. I onda starac nastavi: ja sam često molio babu: baba, pričaj mi o Steriji, a ona bi rekla: ju, sine, pa njega niko nije gledao.

O Steriji, Vršcu i Vrščanima i ovo je dovoljno.

b. Perelman

Nesporno je da do jačanja novog interesa za retoriku dolazi sredinom XX stoleća s razvojem teorije informacija i pojavom potrebe da se u okviru humanističkih nauka stvori jedna teorija kao logika humanističkog saznanja. Osim toga, ponovo se javio interes za živi usmeni govor pa se stvorila potreba da se izgradi retorika kao nauka o principima pripreme i realizacije usmenog govora s namerom da se na osećanja i emocije publike deluje besedom. Ako je pak, kao što neki teoretičari tvrde, retorika i stil života, onde novo vreme zahteva i novu retoriku.

*

Jednim od tvoraca takve jedne nove retorike, ili, neoretorike smatra se Haim Perelman (1912-1984). Njegovi radovi posvećeni rešavanju raznih pravnih problema doveli su do formiranja osnova nove retorike kao „logike neformalnog suđenja“. Nastojeći da izgradi novu retoriku, Perelman polazi od Aristotela i njegove razlike dva tipa zaključivanja: analitičkog i dijalektičkog, o čemu Aristotel govori, kao što smo to videli, na početku svoje *Retorike*.

Kao što nam je poznato i o čemu smo već govorili, kada je reč o analitičkom zaključivanju, odnosno, kao demonstrativnom načinu izvođenja dokaza, premise su neoborivo istinite, pa prema tome i zaključak, dokaz izveden iz njih, mora biti istinit. Dakle, u demonstrativnoj, analitičkoj vrsti zaključivanja iz premisa koje prihvatamo

nužno sledi i konkluzija; iz istinitih premisa sledi istinita konkluzija; ako su premise lažne, konkluzija ne može biti istinita.

Sasvim je drugi slučaj kad je reč o dijalektičkom zaključivanju. U dijalektičkom zaključivanju, premise su verovatne, moguće i kao takve mogu biti istinite samo za neke osobe, ali ne i za sve. Zato, zaključci koji proizlaze iz takvih premisa mogu biti samo verovatni, odnosno mogući.

U tom slučaju, pretpostavke koje su prihvaćene od većine ne moraju biti obavezno istinite već su samo nalik istini. Dijalektičko zaključivanje polazi od pretpostavki koje prihvata većina i njihov je cilj da ubede auditorijum u neophodnost da prihvati jednu ili drugu tačku gledanja. Dok su analitički zaključci usmereni na traženje i otkrivanje istine, dijalektički zaključci imaju za cilj da formiraju mnjenje slušalaca.

U takvom kontekstu i nastupa retorika, pošto je cilj govornika da pridobije slušaoca za određeno stanovište koje i ne mora biti istinito, ali jeste određen stav. Reč je o partikularnim zaključcima, a osnovna retorike je samo metoda uveravanja, mada videli smo to, njen osnovni zadatak kako ističe Aristotel, nije u uveravanju kao takvom, već u iznalaženju *uverljivog* u svakom datom slučaju (*Ret.*, 1355b).

Čini mi se da se ova bitna crta gubi u kasnijim retorikama, pa i u slučaju Perelmana, i da nadlasak ostaje na samom uveravanju i metodama kako se u skladu sa

svojim sposobnostima može ovladati mišljenjem slušalaca. U tom smeru će se razvijati retoričko umeće i to tako što će u prvom planu biti sam auditorijum. Naglasak se pomera s načina govora na sam predmet uveravanja - slušaocce i „obradu“ slušalaca.

U naše vreme dolazi se do uvida u različitost različitih diskursa. Pored ekspresivnih i emotivnih diskursa, matematičke dedukcije i empirijski proverljivih teorija, postoji i oblast argumenata koji ne poseduju dokaznu snagu, ali su uprkos tome orijentisani na to da ubede ljude u ispravnost određene teze. Perelman nastoji da odvoji logiku od retorike, tako što će etika ostati u sferi razuma, čak i kad je reč o praktičnom, neretoričkom razumu.

Teorija argumentacije nastala je kao rezultat raskola tradicije apodiktičkog kartezijanskog uma. Raskid nove retorike s kartezijanskom tradicijom, koju zastupa Perelman, trebalo bi da bude izgradnja nove retorike, odnosno obnova antičke retorike i grčke dijalektike, umeća ubeđivanja, i razvoja veštine rešavanja slobodnih problema.

Perelman hoće da obnovi tu staru, slavnu tradiciju. Ono što on ne shvata to je da on ne čini ništa novo, no da samo drugim jezikom ponavlja opštepoznate stvari. Sve što bi on hteo da iznese kao novo, nalazi se već u Aristotelovim spisima *Retorika* i *Topika*. U tome i jesta problem, ničeg novog ovde nema, već se samo stvara prozračna magla tako što se stari problemi izloženi kod Aristotela sada

demonstriraju na nov način korišćenjem nove terminologije. Doprinos teoriji argumentacije dali su i S. Tulmin (*Načini korišćenja argumentacije*, 1958), G. Đžonstoun (*Filozofija argumentacije*, 1959), kao i niz drugih autora sabravši radove u zbornicima: *Filozofija, retorika i argumentacije* (1965) i *Retorika, magija i priroda kod Platona* (1965).

Ako je neophodno da budemo neutralni i da izložimo osnove teorije argumentacije, onda treba poći od toga da u njenoj osnovi leži izučavanje mnogobrojnih diskursivnih postupaka koji dozvoljavaju govorniku (oratoru) da deluje na auditorijum. Zato istina i dobro mogu biti prelazni, usputni ciljevi argumentacije no njen krajnji zadatak jeste ubeđivanje auditorijuma u pravednost predloženog stava, i nastojanje da se slušaoci pridobiju za taj stav i deluju u ime njega.

U knjizi Perelmana *Nova retorika. Traktat o argumentaciji* (1958) (napisanoj sa Lusi Olbrecht-Titeca) izložena je jedna od mogućih koncepcija teorije argumentacije koja opisuje metode jezičkog delovanja na auditorijum. Kao osnovni argumenti ističu se: (1) kvazilogički argumenti, (2) argumenti koji se zasnivaju na strukturi realnosti i (3) argumenti koji omogućuju da se obrazuju te strukture.

Kvazilogički su oni argumenti koji su bliski formalnim dokazima, tj. argumenti logičke ili matematičke prirode. Takvi argumenti se razlikuju od zaključaka koje karakteriše formalna valjanost time što uvek

pretpostavljaju „prećutnu saglasnost“ auditorijuma s neformalnim pretpostavkama koje obezbeđuju njihovu primenu. Među kvaziargumentima u teoriji argumentacije su suprotstavljanje i nepodudarnost (inkompatibilnost), identičnost, definicija, tautologija, pravilo uzajamnosti, prelaznosti, uključivanje i razdeljivanje.

Argumenti zasnovani na strukturi realnosti pretpostavljaju uvid u uzajamne veze među elementima stvarnosti. Među njima razmatraju se odnosi posledičnosti, sa-postojanja, simboličkih veza, dvostruke hijerarhije itd. Za tu vrstu argumenata važno je da razmatrane veze i ne moraju realno postojati. Sve određuje spoljašnja manifestacija tih odnosa, vera auditorijuma u objektivnost takvih struktura ili „prećutna saglasnost“ s besednikom o njihovoj realnosti.

Argumenti koji omogućuju „nastajanje“ strukture realnosti pretpostavljaju obraćanje pojedinačnom slučaju. Pojedinačni slučaj može pritom ispunjavati najrazličitije funkcije: u svojstvu primera, ilustracije, ili obrazca (odnosno antiobrazca) kojim se pobuđuje određeno podražavanje, a kao antiobrazac kad se odvrća od određenog ponašanja.

*

Ali, ničeg novog pod suncem. Bezdarnost i ispraznost predstavnika analitičke filozofije pokazala se u poslednjih sedamdesetak godina u mnogo slučajeva. Problem je u nečem sasvim drugom: predstavnici analitičke filozofije, od

kojih se očekuje da analiziraju određene probleme, ponašaju se kao predstavnici najprimitivnijih sekta s početka naše ere.

Ovde na delu imamo primer zloupotrebe filozofije s najboljim namerama. Polazi se od Aristotela, onda se stvara neka nova retorika ili neoretorika, ali kad se sa svega skine plašt prozračne pojmovne mreže vidi se samo jedno: nalazimo se na pustom polju koje nam je oformio svojim pojmovnim aparatom Aristotel, i nama preostaje samo da ga razumemo. Perelman zapravo nije otišao dalje od prvih nekoliko stranica Aristotelove retorike. Stvar je samo u tome što ih je nastojao pročitati na jedan drugi način i u kontekstu analitičke filozofije.

Tako dolazimo do pitanja: *retorika danas?* Kako je danas retorika moguća, a ako jeste, gde je nalazimo? Nalazimo je tamo gde bi se to najmanje moglo očekivati: u reklamama i reklamnim spotovima, u postupcima primene 25. kadra, u manipulacijama još nedovoljno istraženim funkcijama mozga.

c. Lotman

Ruski književni kritičar, kulturolog i semiotičar Jurij Mihajlovič Lotman (1922-1993), danas je svetski poznat i njegovi spisi i ideje imaju svetski odjek. Tako nije bilo kad sam ja završavao studije i kad se kod nas pojavila njegova *Strukturalna poetika*. Ta knjiga u ono vreme bila je hit i vrhunac nauke o književnosti. U Rusiji je umnožavana na pisaćim mašinama, kod nas je čitana uporedo s ranim radovima Umberta Eka, Cvetana Todorova.

Koliko je tu bilo istinski novog, koliko starog, ali iskazanog na jedan nov, potpuno drugačiji način u kojem su svi videli nespornu originalnost autora (iza kojeg su stajali i ruski formalisti i R. Jakobson i V. Žirmunski i njegov učitelj B.V. Tomaševski).

U mnoštvu Lotmanovih spisa izdvaja se jedan kraći tekst pod naslovom *Retorika* objavljen u knjizi njegovih kraćih spisa iz različitih perioda pod naslovom *Чему учатся люди*⁶⁶. Po svom sadržaju tekst je daleko od onog što se da očekivati pod tim naslovom. Nimalo slučajno, na samom početku, Lotman citira M.L. Gasparova koji je na kraju kratkog teksta o pojmu *Retorika*, pisanom za *Kratku književnu enciklopediju* rekao: „U savremenoj nauci o književnosti termin „retorika“ je neupotrebljiv“⁶⁷.

---

⁶⁶Ю.М. Лотман, Чему учатся люди. Центр Книги Рудомино, Москва, 2010. – С. 157-188.

⁶⁷Краткая литературная энциклопедия. М., 1971. Т. 6. Стб. 305.

Svoj tekst Lotman počinje time da se retorika dugo smatrala disciplinom koja pripada prošlosti. U prilog takvom stavu Lotman je naveo i pomenuti stav iz priloga Gasparova poznatog znalca antičke i srednjevekovne poetike. Pa ipak. On ukazuje i na pobuđeni interes za klasična retorička dela i neoretoriku koja se u naše vreme na njih oslanja. Ovo poslednje, po njegovom mišljenju, posledica je razvoja gramatike teksta i lingvističkih teorija proze kao i hermeneutike kao nauke koja nastoji da tumači tekst; u ovom slučaju retorika je prvenstveno bila orijentisana ne na slušaocce već na one koji govore i koji pripadaju auditorijumu sastavljača tekstva.

U savremenoj poetici i semiotici izraz retorika koristi se po rečima Lotmana u tri različita značenja: (a) u lingvističkom smislu, kao skup pravila za građenje govora, (b) kao disciplina koja izučava „poetičku semantiku“, dale, kao „retorika figura“, i (c) kao „poetika teksta“, kao deo poetike koji izučava unutartekstualne odnose i socijalno funkcionisanje tekstova kao semiotičkih tvorevina⁶⁸.

Od starih vremena, retorika je po rečima Lotmana, preživljavala periode uspona i padova, pa se moglo učiniti kako ona i definitivno pripada prošlosti. Ipak njena životnost ima svoje posebne razloge, koji se iz naše perspektive vide u stvaranju određenog objekta koji čini oblast date discipline i koji se da razumeti samo

---

⁶⁸ Ю.М. Лотман, Чему учатся люди. Центр Книги Рудомино, Москва, 2010. – С. 158.

korišćenjem njenih specifičnih termina⁶⁹. Već iz ovog jasno vidimo: za Lotmana u središtu pažnje i njegovih istraživanja je tekst, na nižem nivou javlja se njegov autor do kog se dospeva izučavanjem njegove biografije i istorijskih činjenica koje ga uslovljavaju, a tek na trećem mestu je slušalac kome su se antički retori posebno posvećivali, stavljajući ga u središte svoje pažnje.

Lotman je sve vreme usredsređen isključivo na tekst (potom, u postupku njegovog razumevanja, nalazi se biografija autora); zato njegovo razmišljanje o retorici malo ima značaja s intencijama tradicionalne retorike utemeljene na antičkoj tradiciji. To se već videlo na samom početku kad kaže da je retorika „termin antičke i srednjevekovne teorije literaure“⁷⁰; tako nešto Aristotel mu nikad ne bi potpisao.

Nije stoga nimalo slučajno što kao ono što je još uvek živo u retorici danas, Lotman vidi upravo ono čime se on bavio sve vreme: kad misli na retoriku, on govori o retoričkim figurama (tropi). Reč je o metafori, metonimiji, sinegdohi, ironiji koji su u staro vreme sredstva retorike, a kod njega njen predmet. Prvopomenute tri retoričke figure su osnovni pojmovi i savremene neoretorike.⁷¹

Lotman polazi od toga da metafora i metonimija pripadaju analognom mišljenju te su tako povezani sa stvaralačkom svešću, ali pogrešno bi bilo suprotstavljati

---

⁶⁹*Op. cit.*, str. 159.

⁷⁰*Op. cit.*, str. 157.

⁷¹ Lotman ukazuje na to da ima autora (P. Schofer, D. Rice) koji nastoje da u figure uvrste i ironiju (str. 166).

retoriku naučnom mišljenju kao nešto specifično umetničko. Retorika je svojstvena kako naučnoj tako i umetničkoj svesti. Stvaralačko mišljenje kako u oblasti nauke tako i umetnosti ima analognu prirodu i gradi se na principijelno jednakoj osnovi zbližavanja objekata i predmeta što je po mišljenju Lotmana nemoguće u vanretoričkoj situaciji. Ovo opravdava zahtev za jednom metaretorikom kao opštenaučnim zadatkom, pri čemu se metaretorika može odrediti kao teorija stvaralačkog mišljenja⁷².

Ovo za posledicu ima da su retorički tekstovi mogući samo kao realizacija određene retoričke situacije; ispravnost ili neispravnost nekog teksta u tom slučaju određuje se time da li ga mi vidimo kao umetnički ili ne-umetnički, zavisno od konteksta kulture u koji se isti smešta.

Bitni aspekt savremene retorike pomišljenju Lotmana jeste krug problema povezan s gramatikom teksta koja se tiče strukturnog jedinstva jezičkih iskaza; pokazuje se da retorička struktura možda sledi automatski iz zakona jezika, ili da nije tako, već da je rezultat preosmišljavanja tih istih zakona.

Izdvojio sam vam nekoliko ideja iz pomenutog Lotmanovog teksta. Da sam lingvista i stručnjak za probleme strukture jezika, verovatno bih vam rekao mnogo više, i mnogo toga bilo bi vam i jasnije i preciznije i lepše izloženo. Ovako, u svakom slučaju, ukazao sam vam na

---

⁷²*Op. cit.*, str. 174.

neke probleme na koje nailazi savremena retorika, odnosno neoretorika jer i Lotman se u potpunosti može ubrojati u njene pobornike. Nešto sam ipak možda i uspeo a to je da vam makar naznačim, ako ne dovoljno jasno i pokažem da se problemi neoretorike, iako se oslanja na tradicionalnu retoriku, iako iz nje crpi svoje osnovne podsticaje, bitno razlikuje po intencijama koje i jednu i drugu određuju.

Evo, sada na kraju, šta nam ostaje, da se i mi ponovo vratimo Aristotelu. Kod njega ćemo sigurno naći neke još neotkrivene podsticaje, još neotvorene mogućnosti, jer veliki Stagiranin mislio je iznad i dalje od nas.

Retorika danas

Preostaje mi da ovde govorim o onom o čemu se malo govori, ali zapravo o onom što već uveliko deluje i o čemu će se tek mnogo govoriti.

Na naslovnoj strani: *Alegorija retorike*, E. Delona (XVI stoleće). Preuzeto iz:<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0>

